

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОАРЫ ЖЎНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛИГИ

ЎЗАЎ ТІЛІНІЎ СТИЛИСТИКАСЫ
(оёу ёолданба)

Білім саласы: 100000 – «Білім»
Оёыту саласы: 140000 – «Оёытушылар дайындау жЎне
педагогика пЎні»
Бакалавриат ба-ыты: 5141300 – Ана тілі мен Ўдебиеті
(ёазас тілі жЎне Ўдебиет

Ташкент - 2007

Аннотация:

Бұл оёу еолданбада еазает тiлi стилистикасын еарастыратын теориялые мўселелердi тiл бiлiмi салаларымен байланыстыра отырып студенттерге тўжiрибе жiзiнде игерту маесаты кiзделген.

Оёу еолданбада жо-ары оёу орындары студенттерiнi еазает тiлi стилистикасы саба-ында жазу мўдениетiн жетiлдiру маесаты кiзделдi. Стилди к еателердi орфографиялые еателерден ажырата жўне оларды дiрыс тiзете бiлу жа-дайы да ескерiлдi.

Пiкiр жаз-андар:

Филология -ылымдарынын
кандидиты, тiл бiлiмi кафедрасыны!
доцентi

М.Юлдошев

Ташкент облыстые бiлiм жетiлдiру
институтыны! методистi

Ж.ртегенов

Кiрiспе

Стилистика пўн ретінде жоғары оеу орындарының езае филологиясы студенттеріне оытылып келеді. жазае тілі стилистикасы тіл білімінің Ізге –фонетика, лексика, грамматика (морфология, синтаксис) салаларымен тығыз байланысты.

Бұл оеу еолданбада кІп жылдардан бері еолданып жірген «жазае тілі стилистикасы» (Балаеаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. 1997) оеулығанан пайдаланылды.

жазае тілі стилистикасы оеулығы болсын, оеу еуралы болсын оеу бағдарламасына сўйкес, жіелі тірде, толыеанды езае материалдарының негізінде еазіргі заман талабына сай, жалпы езае тіліндегі жағалықтармен еамтылып отыр.

Бұл оеу құралы тіл білімінің салалары мен стилистика пўнінің міндеттері мен олардың байланысын наеты тісіндіріп, тілдің еарым-еатынастые еызметі мен ўрлілік еасиетін, тілдік арналармен стильдік тірлерін, олардың ўреайсысының Ізіндік ерекшелігін айыра білуге, студенттердің бұл пўннен жан-жаеты терең білім алуына кІмектеседі.

Стилистика – стиль туралы ғылым. Стиль деген сІздің мұымы Іте кең. Ал тілге еатысты стильдің тіл білімінің салалары- фонетика, лексика, грамматика (морфология, синтаксис) еарастыратын тіл заңдылыетарымен, оларды еолданысеа тісіру принциптерімен байланыста тісінеміз. Себебі, тілдік заңдылыетарды дұрыс, ережеге сай етіп жұмсай білу бар да, белгілі бір кІілдегі кІрікті ойды кІркем етіп жеткізу маесатында тілдің дұрыс еолданылудың ўр еилы техникаларының сІйлеу, жазу барысында Істіне жамылатын ерекшеліктер бар.

Стилистикада тіл мен ўдебиет заңдылыетары тійіседі, сондыетан лингвистикалые заңдылыетар мен ўдебиеттану теориясын жіті білу стилистика Ішін Іте еажет. Олай болса стилистика бар жерде стиль

деген мұым бар.Бұларды! ғарастыратын мўселелері – тіл мен Ёдебиет тануда-ы тіл кўркемділігі, тіл икемділігі, оны еолдана білу шеберлігі.

Оеу еолданбада жо-ары оеу студенттеріні! ғазасе тілі стилистикасы саба-ында жазу мўдениетін жетілдіру мағсаты кўзделеді. Стилдьдік еателерді орфографиялые еателерден ажырата жўне оларды дұрыс тізете білу жа-дайы да ескерілді.

Стилистика пўніні! зерттейтін объектісі

Стилистика – тіл біліміні! бір саласы. Оны! тарихы Ёріден бастал-анмен, ғазасе тіл білімінде стилистика мўселелерін зерттеуге жа!а-жа!а кўніл б!ліне бастады. Со!-ы жылдары -ана жо-ары оеу орындарында Јз алдына жеке пўн ретінде осытылатын болды. Јазасе тілі стилистикасыны! мўселелеріні! арнайы зерттеу объектісі бола алмай келді. Сонда да ғазіргі ғазасе оеулыетары мен оеу еуралдарында жўне кўркем шы-арма тілі жайында жазыл-ан мағалаларда тілімізді! кейбір стилдьдік ербылыстары жайында жазыл-ан азын-аулае пікірлерді кездестіруге болады. Орыс тіл білімінде стилистика мўселелеріні! зерттелуі кўптен бері еол-а алынып, бұл саладан біраз е!бектер жарияланды. Соларды! ішінен А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Г.В.Бинокур, А.Н.Гвоздев, А.И.Ефимов, В.П.Мурат сияеты зерттеушілерді! е!бегін ату-а болады. Стилистиканы! бірғатар проблемалые 1954 жылы «Вопросы языкознания» журналы мўымдастыр-ан дискуссия материалдарында да еамтыл-ан.

Журналда кўтерілген негізгі мўселелер: стилистиканы! мағсаты мен міндеті, тілдік ербылыстарды! стилистика-а еатысы, функционалды стилдер, тіл білімінде стилистиканы! алатын орны т.б. Онда-ы с!з бол-ан мўселелерді еорыту ретінде академик

В.В.Виноградовтың мағаласы жарияланды. Осы дискуссиядан кейін стилистика мұселелерін зерттеу жұмысы жандана бастады.

Стилистикадағы негізгі ұғымдардың бірі – стиль. Оны осы күнге дейін Ұрқым Ұр тірлі тісінеді. Себебі, стиль терминінің мазмұны кең, оның жұмсалатын орны кең. «Стиль» термині Ұдебиеттану, бейнелеу Ұнері, музыка тағы басқа білім салаларында да кеңінен еолданылады. Стиль – латынша «стилос» (жазу еуралы) деген сөзінен алынған. Латын тілінде кейіннен стиль сөзі «жазу мұнері» деген мағынада еолданылатын болған. Оның осы мағынасы Европа білімпаздарының арасына кең тараған. Орта ғасырларда Грецияда, Римде, стиль – сөзге сендіру, нандыру тәсілі, стилистика – риторика (шешендік) Ұнері болып саналған. ғнді оқымыстылары стильді мұнерлеп сөйлеу, ал стилистиканы мұнерлеу туралы ғылым деп есептеген. Кейін, ұлттық Ұдеби тілді еалыптасу дәуірінде, кейбір елдерде стиль белгілі бір Ұдеби жанрға тән тілдік еурал деген ұғымда еолданылады.

Сөйтіп, лингвистикада «стиль» жазу мұнері, сөзге сендіру тәсілі, мұнерлі сөйлеу және белгілі бір Ұдебиет жанрға тән тілдік еуралдар жүйесі деген сияқты кеңтеген мағынада еолданылған. Ал стилистика кеңінесе шешендік Ұнері туралы ғылым ретінде танылған. Ал тек XX ғасырдың бас кездерінде ғана шешендік Ұнерінен бөліне бастайды. В.Г.Белинский былай дейді: «Сөйлеу Ұнерінің, Ұсіресе, жазу Ұнерінің зерттеудің те еажет ететін Ұзінің техникалық жағтары бар». Белинскийдің пікірінше, тіл Ұнерінің осы «техникалық жағтары», яғни тілдің еолдану тәсілдері мен заңдылықтарын зерттеу мұселесі, стилистиканың ілесіне тиеді. Бірақ стильдің жалпыға танылған белгілі анықтамасы 12198188жылы 10967422 етамасы Ұзірге жоқ. Стиль терминінің алғашғы мағыналары еазір де жойылмағандықтан сол ұғымдар негізінде стилистиканы тіл білімінің

мағызды мұселелі, мағызды саласыны! бірі деп тануға болады: стилистиканы дербес пұн ретінде осытуды! мұні зор.

Стилистика – е! алдымен *стиль* туралы мұым. *Стиль* деп белгілі бір тілдегі лексикалые, грамматикалые жўне фонетикалые тўсілдерін еолданылу принциптерін айтамыз. Бір мұымды айтып, не жазып жеткізу ішін еажетті тілдік тўсілдерді сұрыптап еолдануға болады. Бұл ретте ўсіресе тіліміздегі синонимдер мен оны! варианттары кўбірек пайдаланылады. Мұндай синонимдерді! тірі ўр алуан: лексикалые синонимдер мен фразеологиялые синонимдер, морфологиялые синонимдер мен синтаксистік синонимдер. Лексикалые синонимдерге мына тўрізді сўздер жатады:

1) айту	1) мылжы!дау
2) сўйлеу	2) кўпіру
3) мi!гірлеу	3) кўку
4) кi!мiлжу	4) оттау
5) мы!еылдау	5) бўсу

Бұл синоним сўздерді! бўрі сўйлеуді! ўр тірлі сипатын бiлдiредi. ўр тірлі жағдайда еолданылады. Сондыетан оларды! мағыналые реiдерi бiркелкi емес. Бiрi жағымды, бiрi жағымсыз, бiрi кескiндi, бiрi тұрпайы реiде еолданылатынын ағару еиын емес. Бiреудi! сўзiн сўйлеп, бiреудi жағтау деген мұымды тұраеты сўз тiркестерi арылы беруге болады.

Сойылын соғу

Жыртысын жырту

Шашбауын кўтеру

сияеты синонимдес фразелогизмдер бiздi! тiлiмiзде кўп кездеседi. Сўздердi! лексикалые жўне грамматикалые мағыналарынан баса оларды! ўр тірлі еосымша реiдерi болады.

1. Ол сўйледi.
2. Ол кўп сўйледi.
3. Ол мылжы!дады.

4. Ол кЈпірді.
5. Ол кЈкіді.
6. Ол кЈк езу болды.

Бұл сЈйлемдердегі сЈздерді лексикалые ма-ыналары сЈйле, мылжыдап кЈпір, кЈкі болса, ал грамматикалые ма-ыналары –

-ды, -ді арғылы берілген. СЈйледі, кЈп сЈйледі, мылжыдады, кЈпірді, кЈкіді, кЈк езу болды деп еолдануда айырмашылыетары жое емес. Со-ыларыны еосымша реідері басым сезіледі.

Тіліміздегі сЈздерді лексикалые жўне грамматикалые ма-ыналарынан басеа осындай еосымша реіін эмоционалды-экспрессивті бояу дейді. Оларды сондай-ае тілді стильдік сапасы немесе мўнерлі тўсілдері деп те атайды. Стильдік сапа немесе мўнерлегіштік сипат тек лексика мен фразеология-а -ана тўн ербылыс емес. Стильдік сапа – тілдік единицаларды еай-сайсысына да тўн ербылыс. Морфологиялые тұл-алар мен синтаксистік ербылыстарды да мўнерлегіштік сипатын дўлелдейтін кЈптеген мысалдар келтіруге болады: сЈйлегіш, сЈйлемпаз, сЈзшеі, сЈзуар, сЈз ермар т.б.

СЈздерді сЈйлемдегі орын тўртібіні еалай орналасуыны айрыеша стильдік мўні бар. Ахмет бїгін лекция-а келген жое деген сЈйлемді алайые. Егер лекция-а келмеген Ахмет екеніне бас кЈіл бЈлгіміз келсе, онда сЈйлемді былай еррамыз. Бїгін лекция-а Ахмет келген жое. Ал Ахметті лекция-а келмей еал-аны тек бїгін -ана дегіміз келсе, Ахмет лекция-а бїгін келген жое дер едік.

СЈздерді орын тўртібі жеке-жеке сЈздерді ма-ыналарыны Јзгеруіне -ана ўсерін тигізіп еоймайды, сонымен бірге бїкіл сЈйлемге ыепал жасайды. Оны, тіпті, да-де, та-те арғылы келетін сЈйлемдерден аігару-а болады. Мысалы: Бұл сұрае Омаров сияеты студентке де еиын болар (мұны ма-ынасы: Бұл сұрае Омаровтай жаесы студентке де еиын). Бұл сұрае та Омаров сияеты студентке

еиын болар (мұндағы мағына: Омаровтай нашар студентке бұл сұрағ та еиын).

СҮйлеуде сҮз бен сҮйлем еррылысыны! дұрыс жҮне айсындығыны! Істіне, дыбыс йлесімділігі болуы да шарт. Дыбыс йлесімділігі, біріншіден, біркелкі дыбыстарды! бір жерге жиналуынан састандырса, екіншіден, сҮйлеуді! мҮнерлілігін арттырады. Сондытан дыбыс йлесімділігі оеуға жҮне тыдаушыны! сабылдауына йлкен жеілді туғызады. Бұл фонетикалые тҮсілдерді! практикалые мҮні.

ыр тйрлі стильдік сапа, мҮнерлегіштік сипат тйлдік единицаларды! барлығында да болады. Сондытан стилистиканы! объектісі – лексикология, семасиология, грамматика жҮне фонетика зерттейтін единицалар. Бірае тйл біліміні! бұл салалары тйлдік единицаларды! стильдік сапасын еарастырмайды.

Лексикология жҮне стилистика. Лексикология сҮздерді! шығу тегін, сҮз еррамын,оны! баю жолдарын еарастырса, стилистика сҮздерді! еолданылу задылыетарын, сҮздер мен сҮз тйркестерін экспрессивтік тйрғыдан дұрыс пайдалану принциптерін зерттейді.

Семасиология жҮне стилистика. Семасиология – тйліміздегі бейнелегіш тҮсілдерді! мағынасын, оны! йзгеру задылыетарын зерттейтін ғылым. Семасиологиялые стилистиканы! міндеті – тйліміздегі бейнелегіш еррамдарды топтастырып, оларды! стильдік еызметін, еолданылу задылыетарын кйрсету.

Грамматика жҮне стилистика. Стилистика грамматиканы да йзіні! зерттеу объектісі етйп алады. Ол грамматикалые ербылыстарға стильдік талдау жасайды. Бірае грамматикалые талдау мен стильдік талдау тҮсілдері бірдей емес. 1. Морфология сҮздерді! тйрлғалые кйрнісін жҮне грамматикалые мағынасын, яғни сҮздерді! еррылысын, йзгерілуін жҮне еррамын талдап топтастырады. Стилистика ойды мҮнерлі жеткізу йшін морфологиялые формаларды

сандай жағдайда салай болатындығын сарастырады. Яғни морфологиялығ тұлғадағы сөздерді, оларды варианттарыны ішінен сөйлеу не жазу арқылы жеткізілетін ойды эмоционалды-экспрессивті ретін білдіре алатындарын сұрыптап еолдану принциптерін зерттейді. 2. Синтаксис сөйлемні сұрылысын, сөздерді тіркесу заңдылығтарын сарастырады. Ал ойды білдіретін сөйлемдерді айтылуына, еолдану тұлғасына сарай ұр тірлі ретдері болады. Ол еосымша мағыналар кбінесе сөздерді орын тұлғасы мен сөйлемні сұрылысы арқылы беріледі. Ойды мұнерлеп жеткізуде синтаксистік бұл тұлғаларды мағызы зор. Стилистика синтаксистік сұралдарды мұнерлілігін, оны дұрыс пайдалану заңдылығтарын зерттейді.

Фонетика жўне стилистика. Фонетика тілдегі дыбыстарды жасалуын, жүйеленуін зерттесе, стилистика дыбыстарды, оларға тұлғаны белгі, интонация, саяталау, дыбыс ійлесімділігі сияқты фонетикалығ ерекшеліктерді белгілі мағсатқа икемдеп, саяткенде мұнерлі сұрал ретінде пайдалану жағын кздейді. Стилистика фонетикалығ едигцаларды мұнерлі еолдану заңдылығтарын зерттейді.

Біз бұл салыстырудан тіл білімінің ұр саласыны зерттеу объектілері де, мағсаттары да бір-бірінен ізгеше екендігін байсаымыз. Сөйтп фонетика, грамматика, семасиология тілді сұрылысын сарастырса, стилистика тілдік едигцаларды еолданылу заңдылығтарын зерттейді.

Стилистика жалпы халығ тілінің стильдік жүйелелерін, жалпы халықтығ тілді ауызекі жўне жазба тірлері, оларды іздеріне тұлғаны ерекшеліктері, ұдеби тілді стильдерін тегіс саямтиды.

Сөйтп, стилистика тілдік едигцаларды мұнерлегіштік мүмкіншіліктері мен оларды сандай формада жўне стильді сая тірінде салай еолданылатыны туралы мұселелерді сарастырады.

Тексеру сұрастары:

1. Стилистика пұні нені сарастырады?
2. Стилистика пұніні зерттейтін объектісі не?
3. Стилль дегеніміз не?
4. Стилистика пұніні зерттейтін салалары саясылар?

Тірек мұымдар:

Стилистика – стилль туралы мұылым. **Стилль** – белгілі бір тілдегі лексикалыс, грамматикалыс жўне фонетикалыс тўсілдерді солданылу принциптері.

Жалпы халыетыс тіл жўне оны формалары

Тіл - сс-амдыс сұбылыс. Тілді даму тарихы сс-амдыс Жмірмен ты-ыз байланысты. Тіл сс-ам Жмірімен бірге жасап, бірге дамиды. жатынас сұралы болып саналатын тілді адам сс-амында алатын орны ерекше зор.

жс-ам мїшелеріні бір-бірімен сатынасы оларды бўріне бірдей тїсінікті ортас тіл арсылы жасалады. Ол ортас тіл жалпы халыетыс тіл деп аталады.

жолдану ерекшелігіне сарай жалпы халыетыс тілді ауызша жўне жазбаша тїрлері болады. Мұнда ескеретін бір жай: «ауызша», «сїйлеу тілі» мен «жазбаша» жўне «кітаби» дегендерді бір-бірімен ма-ыналас деп сарау-а болмайды. Сондай-ас тіл мен сїзді де Жз алдына жеке мұымдар екенін ескерген жїн.

Тіл мен сїз ўрсашанда диалектикалыс бірлікте саралады.

Тіл мен сїзді бір-бірінен бїліп ажырату ішін, еі алдымен тілді сандай элементтерден тұратынына кїіл аудар-ан дұрыс. Тіл сұрайтын элементтер: морфема, сїз, сїз тіркесі жўне сїйлем. Бұларды тіл жїйесі деп те атайды.

Тіл жїйесінсіз сїйлеу болмайды. Солай бол-анымен оны ішкі мазмұны мен сыртсы формасы болады.

Сїз *ауызша* жўне *жазбаша* болып бїлінеді.

Ауызша сйлеуде Ёр тїрлі сазды Ён шыады, яни адамдар айтайын деген ойын бїр-бїрїне Ёнді тїл арсылы жеткізедї. Сйїтїп, бїрїнї айтсанын бїрї естїдї. Сйлеуде есту сезїмї сатысады. Ауызша сйлеу интонациялыс ербылмалысса Јте бейїм тұрады. Ол тїлге Ёр тїрлі мЁнерлїк, Ёуездїлїк сипат бередї. Интонация деген мымна сйлеу темпї, сйлеу сазы, дауысты ербылуы, екпїн т.б. сияетылар енедї.

Сйлеу Јзїнен-Јзї болмайды. Сйлесу Ёшїн, екї не одан да кп адам сатысуы шарт.

Жазбашада бұл крсетїлген ерекшелїктер болмайды. ыткенї, ондай ой сазаа жазылып жеткізіледї. Яни жазу тїлдї кзге крїнетїн белгїлерї арсылы адам ойын жеткізу тЁсілі ана.

Жазбашада ой тїлдї кзге крїнетїн белгїлерї сазаа жазылып боландыстан, онда ауызша сйлеудегїдей Ёгїмелесушїнї сатысып отыруы шарт емес.

Сонымен жазу – ол белгїлі бїр мЁтїн. Бұл тїрлі мЁтїндер Ёр жай, кїйдї бїлдрїп хабарлайды. Ал, хабар – тїл фактїсі. Мысалы, Абайды шыармасы – жалпы тїл фактїсі.

Бїрїншїден, мрнда Абайдын поэзия тїлїмен сйлеуїнї нЁтижесїнде тїл жїйесї белгїлі бїр салыпса тїскен.

Екїншїден, Абайды тїлі – ол сазае тїлїнї фактїсі. Ал сйлеуде, жазуда да тїл жїйесї пайдаланылады. Олара дыбыс еррамы, сз тїркесї жЁне сйлем жатады. Сондыстан сйлеуде де, жазуда да – тїл фактїсі болып есептелїнедї.

Сйлеуде де, жазуда да сз солдану задылыына сїенедї. Жалпы халыетые тїлдї жұмсауды дЁстїрлі їлгїсі болады.

Сйлеу бїлмес жаманны,
Сзї Јтпес бїр пышае:
Сз бїлетїн адамны
ыр сзїне бїр тұзае.

Осы масалды! еай кезде, еай –асырда еалыптасып наеыл сJзге айнал-анын білу еиын. Бірае оны! мазмұнын біркелкі тісінеміз. ыйткені масалада сJз еолдану туралы айтылады. Сонымен, тіл нормасы деп адамдарды! бір-бірімен еатынас жасау нЎтижесінде еалыптасып бекіген, жалпы халыеаа тегіс таныл-ан тілдік ербылыстарды айтамыз.

Тіл нормасы – тарихи ербылыс. Ол сJйлеу жЎне жазу ареылы еалыптасып, адамдарды! санасында еаеталып, мрпаетан-мрпаеаа мласып, дамып, жетіліп отырады. Со-ан орай, Ўр кезде тіл еолдану за!дылыстарын білдіретін м-ымдар да Jзгеше болады. Мысалы, белгілі бір тарихи кезе! Ішін «дЎстір» деп еолдану орынды болса, еазір «тіл нормасы», «Ўдеби тіл» терминдері еалыптасты.

Ўдеби тіл м-ымын дұрыс тісіну Ішін, алдымен «Ўдеби» сJзіні! терминіне тісінік бере кеткен жJн. ўдебиет сJзіні! еазае тіліне арабшадан ауысеаны белгілі. Орыс тілінде Ўдебиет (литература) латынша жазу деген сJзден алын-ан. Ал, Ўдебиет тілі, Ўдеби норма деп жо-ары тіл нормасы ма-ынасында еолдану орыс тіліні! ыепалы екенін а!-ару еиын емес.

ўдебиет м-ымына Ўлеуметтік мЎні бар жазу Ілгілеріні! бЎрі енеді, мысалы, саяси Ўдебиет, -ылыми Ўдебиет, медициналые Ўдебиет жЎне кJркем Ўдебиет. Ал, бұларды! барлы-ы да жалпы халыетые тілді! жазбаша формаларына жатады да Ўдеби тілде жазылады. Сонымен бірге, сJйлеуді! ауызша жЎне жазбаша формалары бір-бірімен ара еатынасы болады.

«Ауыз Ўдебиеті мен жазба Ўдебиеті тарихи даму Істінде бір-бірімен еарым-еатынаста болып, фольклор жазба Ўдебиетті! еалыптасуына ыепал жасайды. Оны Ўсіресе, Орта Азия халыетарыны! Ўдебиетінен байсау-а болады. ыр-ыз. еазае жазба Ўдебиетіні! дамып, еалыптасуына фольклорлые шы-арманы! реалистік тенденциясы Ўсер етті».

Фольклорды жазба Ұдебиетке, оны салыптасуына тигізетін ыспалы туралы З.Кедрина: «жазае ауыз Ұдебиеті дҰстіріні Жмірге бейімділігі соншалықты, ол Жткен асырды екінші жартысында езае халыны млы аартушылары: Шоған УҰлихановты (1835-1865); езае мектебіні бірінші осулыны мен хрестоматиясыны жҰне алы кЖркем проза тҰжірибесіні авторы, педагог Ыбырай Алтынсаринні (1841-1889) жҰне млы асын, философ, аартушы Абай жнанбаевты (1845-1904) аттарымен байланысты пайда бола бастаан жазба Ұдебиет ешбір Ждеуді еажет етпей-ае сол табиғи салпында енді», - дейді.

Ұдеби тілді нормасы жазба тіл арылы салыптасып, шыдалып отырады. Ал оны Жделіп жетілуі жҰне халы арасында тарап, жалпыа танылуы млттые Ұдебиетті дамуымен байланысты болды. жазаета трныш жазба Ұдеби тіл Ілгісін жасаандар – Абай мен Ыбырай. Олар жалпы халытые тіл еорыны тек тісінікті формаларын аана шыармаларында еолданан. Фольклорлые бай мұраны шебер пайдалана білген. СЖйтіп, Абай мен Ыбырай шыармалары жалпы халытые тіл еорыны бай еазынасыны еі тамаша еасиеттерін бойына сіірген. Сондыетан да, ол шыармалар кЖркем сЖзді ерекше Ілгісі ретінде мҰгі жасамае.

Стилистиканы міндетін жалпы халытые тіл мен Ұдеби тілден бЖліп еарауа болмайды.

Жалпы халытые тіл негізгі еатынас еуралы ретінде Жмірді барлые саласында пайдаланылады. Осы негізгі еатынас еуралы жалпы халытые тілді белгілі бір жійелілікке, нормаа салатын Ұдеби тіл.

Ұдеби тіл жалпы халытые тілді ауызша жҰне жазбаша тірлеріні негізінде салыптасады. Сондай-ае, жалпы халытые тілді ауызша жҰне жазбаша формалары стильдерді де салыптасуына негіз болады.

Стилистика жалпы халықтың тілдік еолдану задылыстарын зерттейтін ғылым болғандықтан, тілдік белгілерді дұрыс еолданылу нормасын кздейді. Тілдік еуралдарды дұрыс, ұтымды еолдана білуді еоғамды елкен мұні бар.

Тілдік белгілерді сұраптап еолдану задылыстары ұдетте айтылатын ойды мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысының нәтижелерін тіл сз арғылы бейнелейді. Ал сз арғылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылы болады. Егер ой тісініксіз болса, онда сз де тісініксіз шығады.

Мысалы: «Палеонтолог – мамандар бұл теіз корольдары планетамызды дамуындағы тас кмір дұуірінде болған деп топшылайды, бұдан іш жіз миллион жылдай бұрынғы ол кезде « діние шытырының» еазіргі алып таулы аймағы орнында ұшы-еиырына кз жетпейтін мухит шалғып жатқан» (газеттен).

Сйлемді тісіну те еиын. Айтылатын ойды сауатты жеткізе білмей тек сйлеушінің не жазушының жалпы мұдениеттерінің тмендігін ғана білдіріп еоймайды, сонымен еатар ол адамдардың бір-бірімен тісінісуін де еиындатады. Сондықтан ауызша не жазбаша тірде айтылатын ойдың тісінікті, нақтылы болуына айрығша кіл бліп, оның мазмұнын дұл бере алатын тілдік еуралдарды сұрыптап еолдана білуді мағызы зор. Мына бір газет ееушысының хатын алайы:

«Айтпағым кп ретте келіншектер от басында еалып еояды. Кейде кйеуінің бір мезгіл орынсыз ашуына киліксе індемейді. Бірае ұркім де міндегі, з еншісіндегі еызықтан, жаасылықтан еур еалмауы керек емес пе? Тұрмысқа шығасын тоғырау керек пе? Ое. Осыған орай ұріптестерім, жас келіншектердің кіліндегілерін білгім келетінін де жасырмаймын»(газеттен).

Хат еыға жазылған. Бірае мұнда автордың ойы тісініксіз, жас келіншектерді нендей игілікті, жаасы іске шағыратыныны айғын,

настылы жеткізе алмаған. «...Кіеуіні! бір мезгіл орынсыз ашуына киліксе Індемейді», «тұрмысқа шығасын тоғырау керек пе?» – дегендерді қалай тісінуге болады? Тілді былайша еолдану логикалығ еате болып есептелінеді. Сонымен бірге, хатта кейбір сІздерді! стильдік бояуы ескерілмей еолданыла салынған: (айтпағым, Ұрпестерім). « Айтпағым» деп еолдану еарапайым сІйлеу тілінде орынды: Ұрпестерім – кітаби лексика (коллеги), жалпы еолдануға болады, бірағ дәл осы мҰтінде «замандастарым» десе, дұрыс болатын еді.

Стилистика Ұдеби нормадан ауытқымай, тілді тек дұрыс еолдануды йретеді, Ұдеби тілді! стильдік сапасын, мҰнерлегіштік еасиетін арттыру жолын қІрсетеді. Стилистика жалпы халықтығ еілді! ауызша жҰне жазбаша формаларын, оны! Ұр тірлі стильдерін зерттеп, оларды! бір-бірінен айырмашылығтары мен Ізіндік ерекшеліктерін еарастырады. Стилистика тілдік еуралдарды! стильдік белгілерін анықтап, оған сипаттама береді. Стилистиканы! объектісі болатын негізгі мҰселелер – осылар.

Тексеру сұрастары:

1. Стилистиканы! зерттеу объектісі не?
2. Стилистиканы! жалпы халықтығ еілге еатысы еандай?
3. Ұдеби еіл дегеніміз не?
4. Ұдеби тілді! нормасы еандай?
5. Жалпы халықтығ еілді! формаларына тісінік бер.

Стильдерді топтастыру жҰне оларды! тірлері

Стиль мғымы да сІйлеу жҰне оны! формаларымен байланысты еаралады. Стильдерді! негізгі арауы - сІйлеуді! ауызша жҰне жазбаша формалары.

жоғамдығ Імірде еатынасты! қІптеген тіріні! болуын байланысты онда еіл біркелкі пайдаланылмайды. Ұйткені адамдарды! еатынасы

Ўр тїрлї жа-дайда жасалады. ўр тїрлї жа-дайда, Ўр тїрлї сїйленїп,
Ўр тїрлї жазылады. Мысалы:

*«Ты!да!ыздар, Алматыдан сїйлеп тїрмыз!» бен « ўй,
ты!да!ыздаршы!» дегендї салыстырса; бїрїншїден, Ўдеттегї, кїнде
радиодан естїп жїрген ресми хабар тїрї де, екїншїде - їйреншїктї
сїйлеу тїлї бар. Формасы жа-ынан екеуї де – ауызша, бїрае айтылып
жеткїзїлуї Ўр басеа.*

*«Ана тїлїн ерметтей бїлудї насихаттау – басты
мїндеттердї! бїрї болу-а тиїстї. -ылым мен техниканы!, мЎдениет
пен Ўдебиеттї! табыстарын бїлу ерралы, Жмїрдї! Ўр саласын тани
бїлу ерралы, ой мен пїкїрдї бїлдїретїн еарым-еатынас ерралы бола
алатын ана тїлїмїздї сїйе бїлудї! айрыеша мЎнїн тїсїндїрїп отыру
сажет»(І. Кеїесбаев).*

Ана тїлїн бїлмеген –

Аеылы жое желїкбас.

Ана тїлїн сїймеген –

Халсын сїйїп жарытпас!

Мысалды! екеуїнде де ана тїлї туралы сїз бол-ан. екї мысал да
сїйлеудї! жазбаша тїрїне жатады. Ал жазылу тЎсїлї жа-ынан
бїрїншїнї! публицистикалые стиль, екїншїнї! кїркем сїз стилї
(поэтикалые) екенїн аї-ару еиын емес.

ўдеби тїл жалпы халыетые тїлдї! ауызша жЎне жазбаша
тїрлерїнї! негїзїнде еалыптасады. Сондай-ае жалпы халыетые тїлдї!
ауызша жЎне жазбаша формалы стильдердї! де еалыптасуына негїз
болады.

Стилистика жалпы халыетые тїлдї! ауызша жЎне жазбаша
формалары мен оны! стильдерїнї! тїлдїк белгїлерї (сїз, сїз тїркес,
сїйлем) еалай еолдану сажет екендїгїн кїрсетедї.

Стилистика тїлдї! еолдану за!дылыетарын зерттейтїн -ылым
бол-андыетан, тїлдїк белгїлердї! дїрыс еолданылу нормасын

кәздейді. Тілдік ерралдарды дұрыс, ұтымды еолдана білуді ео-амдые Ілкен мҰні бар.

Тілдік белгілерді сұрыптап еолдану залығытары Ұдетте айтылатын ойды мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысыны нҰтижелерін тіл сҰз арылы бейнелейді. Ал сҰз арылы жеткізілетін ой мен оны мазмұныны арасында ты-ыз байланыстылые болады.

Форма – ол тіл ерралдарыны кәмегімен болатын сҰйлеуді сыртеы кәрінісі.

Стиль - ол белгілі еатынасты тірінде тілдік единицаларды сұрыптап пайдалану арылы, ойды жеткізу мҰнеріні кәрінісі.

Форма – тұраеты м-ым. МҰселен, тілді ауызша тірі адам еай кезден бастап сҰйлесе, содан бері бірге жасап келеді: жҰне бұдан былай да жасай бермек. Стиль болса – ол тарихи категория. Сондыетан да тарихи бір кезеде кейбір стильдерді болмауы зады ербылыс саналады.

Стильдер еалай еалыптасады? Стильдер жасалатын еатынасты ерекшелігіне еарай тілдік единицаларды сұрыпталып еолданылу нҰтижесінде дамып жетіледі. Демек, сҰйлену жа-дайына байланысты, Ұр алуан стильдік бояуы бар тілдік ерралдар пайда болады.

Стиль – тілді бҰріне тҰн ербылыс. Стильдерді таптастыру проблемасы да тіл білімінде Ұлі тиянаеты шешілмеген даулы мҰселені бірі. Стильдерді таптастыруды дҰстірлі, еалыптасеан бұрыннан белгілі принципі жое. Тіл стильдері туралы еазірде де Ұр тірлі кәзарастар бар. Адам тілді еатынас ерралы ретінде Ұздеріні барлые жұмыс салаларында еолдан-ан.

СҰйтіп, стиль дегеніміз - Ұмірді белгілі бір саласында еолданылып, тарихи еалыптасеан тілдік ерраладарды жйесі.

Басеа тілдер сияеты еазасе тіліні де Ұр тірлі стильдері бар. Олар: сҰйлеу стилі жҰне кітаби стильдер.

СҖйлеу стилі. СҖйлеу стилі адамдарды! бір-бірімен кїнделікті еатынасында пайдаланылады. Сондыётан, онда тїлді! коммуникативтік функциясы баса сезїледі.

СҖйлеу стилі белгілі бір жа-дайда тїкелей жасалатын еатынас стилі бол-андыётан, ол сҖйлеуді! ауызша формасымен ты-ыз байланысты. Ауызша сҖйлеуде еркіндік басым келеді. Я-ни їйреншікті жа-дайда адамдар еысылмай сҖйлейді. ыйткені онда кїнделікті Жмірге байланысты мҖселе сҖз болады. Сондыётан сҖйлеу таеырыбына сай тұрмыста кҖп жұмсалатын їйреншікті сҖздер мен сҖз тїркестері еолданылады. Бұл сҖйлеу – сҖйлеу стиліне тұрмыстые сипат беріп, оны еарапайымдандырады. Мысалы:

- Денсаулые салай, мысты ма?

- Жаман емес.

- жайда дем аласы! жазда?

- ыйде.

Жо-арыда-ы мысалдарды! таеырыбы да, сҖйлеу жа-дайы да Җр басае. Со-ан орай, оларды! лексикалые еұрамы да Жзгеше болып сұрыптал-ан (еарапайым жҖне тұрпайы сҖздер). Тек лексикасы -ана емес, сонымен бірге, ол сҖз їлгілеріні! сҖйлем еұрылысына, онда-ы сҖздерді! орын тҖртібіне еарай Җреайсысыны! Жзіне тҖн Җуезділігін жҖне мҖнерлік еасиетін а!-ару онша еиын-а соебайды.

СҖйтїп, сҖйлеу тїліні! Жзіндік ерекшелілігін жасайтын айрыеша белгісі – жа-дай-а байланысты сҖйлеу мҖнері. СҖйлеу мҖнеріне еарай тїлдік единицаларды еолдану Жзгешелігі болады. Ол ерекшелік е! алдымен, онда-ы лексика - фразеологиядан байсалады.

ымірді! барлые саласында сҖйлеу тїлі келінен пайдаланылады, бірае оны! атеаратын еызметі жҖне тїлдік жїйені! пайдаланылуы біртекті болып келмейді. Солай бол-андыётан сҖйлеу тїлін зерттегенде оны! формасын, тїрін жҖне стилін зерттеген жҖн.

СҖйлеу тіліні! җарапайым тіріні! лексикасыны! җрамына кҖбінесе җарапайым, тұрпайы сҖздер жҖне диалектизмдер мен кҖсіби сҖздер енеді. Булар, Җсіресе, алдын ала дайындыҗсыз. кенеттен сҖйлегенде җолданылады.

СҖздерді! ауыспалы ма-ынада җолданылу амалы сҖйлеу тіліне мҖнерлегіштік Җрі бейнелегіштік җасиет береді.

Ауыспалы ма-ынада-ы бейнелі сҖздер, сол сҖз болатын зат не җрбылыҗса адамдарды! жа-ымды не жа-ымсыз кҖҗарасын білдіру җралы болып саналады. СҖйлеу тіліні! эмоционалдыҗ җасиеті басым бол-андыстан, бул җралдар сҖйлеуде жиі пайдаланылады. Сонымен бірге, сҖйлеу стилінде Җдетте, оларды! кҖп җайталанып, тұрастал-ан тірлері жұмсалады.

- Тіу, ит-ай... Сонша мұмытпай жір бҖрін...

- Алда кҖргенсіз ит-ай. НҖрестедей жаныма аузы җалай барды екен. Тұра тұр бҖлем, ит аястан сары су ішкізермін.

Осы мысалдарда «ит» сҖзі біріншіде жа-ымды эмоцияны (сҖйсіну); екіншіде жа-ымсыз эмоцияны (жек кҖру) білдіреді. Булай җолдану җарапайым сҖйлеу тірі ішін орынды.

СҖйлеу тілінде жұмсалатын ауыспалы ма-ынада сҖздер де җрамы жа-ынан Җр тірлі: җарапайым, тұрпайы жҖне жалпылама җолданылатын сҖздер болып келеді. Ал жасалуы жа-ынан метафора, метонимия, синекдоха т.б. жіктеледі.

Тілді бейнелі жасайтын җралды! бірі – фразеологизмдер. Фразеологизмдерге идиом, маҗал-мҖтел, наҗыл сҖздер енеді. Бул тұрасты сҖз тіркестері кҖпшілік жа-дайда сҖйлеу тілі ы!-айында жұмсалады.

- Шіркін, іріп ауыз-а сал-андай екен (сҖйлеу тілінен)

- Ит жанды ит тірілді -ой деп җос җабатта-ан җамшы бас-кҖзімді жауып кетті.

Осы сJз Ілгілеріндегі тұрасты сJз тіркестері эмоционалды бояуы жа-ынан біртекті болып келмеген. «°ріп ауыз-а сал-андай» (сйкімді,жаасы); «Ит жанды» (тJзімді) дегендер жа-ымды эмоцияны білдіреді.

СJйлеу тіліні! фразеологизмдері еолдану ы!-айына еарай еарапайым, тұрпайы, жергілікті ерекшеліктегі жўне кўсіби болып жіктеледі.

жарапайым фразеологизмдер: «ит жанды», «Jзі! білме, білгенні! тілін алма» т.б.

Тұрпайы фразеологизмдер: «ит жоета шошеа İреді», «сиыр су іше, бұзау мұз жалайды» т.б.

Жергілікті ерекшелік сипатында-ы тұрақты тіркестер: жедел беру – нұсеау беру, бйірін шертіп шы-у – тойып шы-у, бой еаеан – араласпа-ан т.б.

Кўсіптік сипатта-ы фразеологизмдер: шопан ата тая-ы, ашые сабае, эфирге шы-у, ерлап еалу, тұрады да, еысеа, тұжырымды болып келеді.

СJйлеу тіліні! фонетикасы мен морфологиясыны! да ерекшелігі бар. Бірае, ол Jз алдына бJлек зерттеу объектісі. СJйлеу тілі диалогға ерылады. Диалог репликалар тізбегінен тұрады да, еысеа, тұжырымды болып келеді.

-Бйгін келесі! бе?

-Келем.

Мұнда сJйлемге еатысушы екі адам. Бірі - сұрае еоюшы, екіншісі – жауап сайтарушы. Олар біріні! айтаанын бірі есітіп, тез тйсінеді. Тез тйсінісу сJйлеуді! еандай жа-дайда Jтуіне, дауыс ыр-а-ы интонация-а жўне басаа да дене еималдарымен тікелей байланысты. йсіресе интонацияны! маызы ерекше. Мысалы, «бйгін кел» дегенді басааша да ербылтып айту-а болады:

Бйгін келесі! бе?

Бігін келмейсіңбе не?

Бігін келесің –ой?

Бігін келсейші..?

Диалогта айтушының кәсіл күйі, сезімі еркін, жеңіл бейнеленіп, олай тісініледі. Мысалы, «Бейімбет Майлинның диалогға еңрылған «Ыбырайымыз», деген еңірінде сәйлеу тілінің ерекшеліктері еңе шебер берілген.

- Уа кімсің? Тәске тәссан шешеніміз бар,

- Ыбырайымыз. Патшаға жассан ебіміз бар,

- Жаймысың? жұдайға шікір, еойдан жуас,

- Жаймыз. Момассан –ана еліміз бар.

- Уа, еайдан келесің? Біз – бай,

- Сайлаудан келеміз. Біз - еждай!

Елге ойран сап, Кіш-сынасса, жін болады,

Ойнаудан келеміз. Кім келеді сайма-сай.

Міне, мұнда сайлаудан еуанышты еайтқан Ыбырай байдың кәсіл күйін ауызекі сәйлеу тілінің ілгісінде, оған тәун тәүсілдерді мәнерлі еолдану арсылы автор еңе дәул бейнеленеді.

Сол сияеты, сәйлеу тілінің ерекше бір тірі – монолог. Монологты ету кірделі ойға еңрылып, әр тірлі тәүсілмен жеткізіледі. Мұнда кітаби – жазба стильдерге тәун ерекшеліктер мен заңдылыетар еатал еаеталады. Сондыетан монолог әдеби сәйлеу ілгісіне жатады.

Міне, бұл айтылғандар сәйлеу тілінің жұмсалу аясы кін сайын кеңі тісіп, тұрмысса әдеби сәйлеу ілгісі де еркін ене бастағандығын дәулелдейді.

Кітаби-жазба стильдер. Кітаби-жазба стильдер, осының алдында талдау жасалған сәйлеу стилі сияеты, жұірдің белгілі салаларында пайдаланылып танылған ұлт тілінің наетылы тірі

болып саналады. Олар Ұр саладағы атқаратын еызметіне еарай іс еағаздар мен ресми стиль, публицистикалые стиль, ғылыми стиль жўне кўркем сўз стиліне бїлініп жіктеледі. Кітаби-жазба стильдерді былайша бір-бірінен ажыратылып бїліне бастауы еоғамдые ой сананы! жоғарылығынан болады. Неғұрлым еоғамдые ой жоғары болса, соғұрлым ұлт тіліні! мағызы артады. Бұл тұста кінделікті сўйлеу мен кітаби-жазба стильдерді! бір-бірінен ерекшеліктері айсыңдала тіседі. Ұдеби тілде сўйлеу, жазу талабы артады. Ұйткені тек сўйлеу тіліні! Ілгісімен жазу – ол тілді білмегендік болып саналады. Сўйлеу тілі Ізіні! еоғамда атқаратын еызметіне еарай, белгілі бір шеберде пайдаланылуы еажет. Кітаби-жазба стильдерде, Ұсіресе кўркем шығарма мен публицистикалые шығармаларда да сўйлеу тіліні! элементтері тек стильдік маесатта жұмсалса ғана орынды.

Кітаби жазба стильдер жалпы халықтые тілді! жазбаша формасыны! негізінде еалыптасады да, кітаби сипатта болады. Бұл стильдер еатынасты! жазбаша формасында жиі жұмсалатындыетан мұнда тілдік еұралдар сұрыпталып еолданылады, кітаби-жазба стильдер сўйлеу стиліндей тікелей еатынас жасауда кўрінбейді. Сондыетан, онда еаралатын ғылым, за! жобалары, іс еағаздары, ресми документтер жўне баса да осылар сияеты еоғамды мағызды мўселелер жан-жаеты толые еамтылып, логикалые жіелілікті бұзатын еажетсіз деталь бар болмай, наетылай, дўл жазылуы керек, мұнда талап жазба стильдерді! бўріне бірдей еойылады. Бірае ол стильдерді! Імірді! еай саласында жұмсалатыны, еандай еызмет атқаратыны еатал ескеріліп, Іздеріне тўн сўз еолдану за!дылыетары саеталады. Мысалы, ғылымда терминдерді! еолданылуы басым болса, публицистика саяси, Ұлеуметтік мўнді сўздерді! жиі пайдалануы за!ды еұбылыс. «ўр стильді! Ізіне тўн тілдік еұралдарды еолданудағы осындай ерекшеліктерімен бірге, оларды!

ортағ белгілері де болады. Мұнда ортағ белгілер ресми, ғылыми және публицистикалық стильдерден байқалады. Ол стильдерде жалпы халықтың тіл ерлері Ұеби нормаға сай еолданылады. Ал, сҰлеу тілі мен кҰрем шығармада бұлай емес, оларда жалпы халықтың тіл байлығы сарға пайдаланылады.

СҰлеу стилі мен кітаби-жазба стильдер Ұ ара тығыз байланыста болады. Енді еазетан шығған ғалымдар кҰейіп, ана тілімізде мағала, еулық және монографиялық ебектер жазатын дҰрежеге жетті. Осындай жазба ебектерді негізінде еазір еазак тілінде ғылыми стиль салыптасып дами бастады. Бірағ езағ тіліндегі ғылыми стильді Ұздік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік - езағ ғалымдары Ұздеріні зерттеу ебектерін екі тілде; езағша және орысша жазатындығы. Мысалы, еғамдық ғылымдар, оны ішінде Ұсіресе филология ғылымдарыны: Ұебиет, Ұебиет тану және тіл білімі салаларыны зерттеулері езағ тілінде жазылады. Ал математика, физика, химия, биология т.б. осылар тҰрізді дҰл ғылымдар саласы орыс тілінде зерттеледі. Бұл фактілер ғылыми стильді Ұлі де жетіліп дами тісетінін кҰсетеді.

Іс еғаздары мен ресми стильді де ғылыми стильге мсас жағтары байқалады. Ол мсастығ е алдымен тіл еолданудан ағарылады.

Іс еғаздары мен ресми документтер тіліні ерекшелігі, онда факті дҰл кҰсетіліп, бір ізбен жйелі жазуға айрығша мҰн беріледі. ғйткені іс еғаздары да, ресми документтер де ерекше сатынас жасау ерралуы болып саналады. Жоғарыда айтылған ғылыми шығармалар сияғты, бұл еғаздарды тірлері де екі тілде пайдаланылып жйр. Дегенмен, кейсеге сатысты еғаздар және ресми документтер еазір кҰбінесе орыс тілінде жазылады. Оларды ішінде йкімет хабарлары, Жоғары йкімет Указы, Зағ Устав, т.б. осылар тҰрізді мемлекеттік документтер орысшадан езағ тіліне

аударылып, газетке басылып отырады. Сондыктан, қазақ тілінде солданылып жірген қаалыптасқан сСз орамдарының кСлшілігі орыс тілінің ықпалымен жасалған: *сызу мақалдау, сызу қарын, тұрмыстық қызмет, қызмет қСрсету, жізеге асыру, қаамтамасыз ету, Сз кСшінде қаалдыру, сол жеткен табыс, ке! жол ашу, іске қосу, мСселе кСтеру, ал-ыс жариялау, сСгіс жариялау т.б.* Мұндай сСз орамдары іс қаақаздары мен ресми документтерде дайын тілдік еденица ретінде жұмсалып, ол қаақаз ілгілеріне ке!селік сипат береді.

жалыптасқан сСз орамды қаазір газетке басылып жірген Скімшілік орындарының есебінде рапортта, баяндамада жСне газет хроникасы мен репортажда кСбірек кездеседі. Мысалы, *«тракторлар кСрделі жСндеуден Стті, «электр жСйесі іске қосылды», «сызу мақалдады» т.б.* Бірақ газеттерде қаалыптасқан сСз орамдары Ср уақытта дұрыс солдануға мСн берілмейді: қаайта шамадан тыс кСл қаайталанылып солданылғандықтан, олар газет тілін сСйре!сіздендіріп жір. Оған мынадай мысалдар келтіруге болады: *«мектеп ійлері кСрделі жСндеуден Сткізілді», «Ссімдік тСрт рет судан Сткізілді», немесе «... тұр-ын ійі іске қосылды», тілдік тСсілдерді! іске қосылуы...», «ауыр жақдайды ескерген Бейсенқұл ДСулеттей, Иманқұлдай ійелмелі - сСйелмелі Срімдей қос інісін жұмысқа қосты» не болмаса «...жа!а цехта қаатарға қосу кСзделіп отыр», «Шардара аудандарының шаруашылықтары кСзделген 37 қораны! орнынан 57 қораны қаатарға қосты», «Сббі жСндеп қаатарға қосқан тракторлардың бСрі сызу е!бек қосында жір», « қой сызу тСлдеп жатқан кез», «кішкентей Ираны! ата-анасы ер жірек жігітке сызу ал-ыс айтты» т.б.*

Іс қаақаздары стилі мен ресми стиль. жатынас қиралының бұл тірлері де кСнделікті Смір қажетінен туып, Сз алдына орнықан бСлек жііе болып саналады. Іс қаақаздар стиліне Ср тірлі мекемелерде

жіргізілетін жазу ілгілері жатады. Іс еа-аздар белгілі бір форма бойынша жазылады. Ол форманы: тірлі ілгілері болады. Кейсе іс еа-аздарыны: ілгілеріне арыз, Жмірбаян, тіл хат, Жтініш, сенім хат, сол хат, жедел хат, аныстама, мінездеме, шағыру хат, хабарландыру, кінделік, телефонограмма, хаттама, еатынас еа-азы, акт, рапорт, шарт, міндеттеме, бұйрық, есеп, ебек дұптері, марапаттау т.б. жатады. Іс еа-аздарыны: Ұр еайсысыны: бұрыннан белгілі біры-ай сҰздері мен сҰйлем ілгілері болады. Іс еа-аздары кҰбінесе, сол ілгі бойынша жазылады. Мұндай еа-аздарды жазу онша еиын-а соспайды. Ол алдын ала танысып жатты-у, да-дылану арғылы меігеріледі.

Ресми стильді: кҰлем, мазмұны жұне жазылу формасы жа-ынан іс еа-аздарыны: біраз ерекшелігі бар. ресми еа-аз белгілі бір еалыпеа тісіп отырады, онда сҰз еолданысы ерекше болады. Ресми стильде кҰбінесе за:, устав, ікімет органдарыны: еаулылары, халысаралық шарт, келісім, Жкімет хабарлары жазылады.

Публицистикалық стиль. Публицистика (латынша – кҰпшілік, Ұлеумет) ео-ам Жмірі ішін мағызды мҰселелерді талғылау деген ұ-ымда жұмсалады.

Публицистикалық стиль ео-амдық талапеа сай жазыл-ан шы-армаларды: негізінде еалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканы: Жл алдына бҰлек стиль болып еалыптасуы ео-амдық сананы: Жскенін, артеанын кҰрсетеді. Тілді: басеа стильдері сияқты публицистикалық стиль де біры-ай болып келмейді. Бірсатар лингвистер публицистикалық стильді: жазбаша маеалалар, памфлет, очерк, т.б. шы-армаларды, шешендік сҰздерді публицистикалық стильді: ауызша тіріне жатғызып жір.

Публицистикалық стильді: жазба тіріні: еі ал-аш еалыптасса бастауы халықтық жалпы мҰдениеті мен экономикасына байланысты. МҰдениеті ерте дамы-ан елдерде публицистикалық

жанр ерте есалыптасады. Онан орыс тілі мысал бола алады. Россияда XVIII ғасырда еі бірінші газет жарые кјрді: сыеае журналдар шына бастады. Радишевтіі «Петербургтен Москвана саяхаты» сол кезде жалынды публицистикалые шынарма болып есептелген.

Жазба публицистикалые баспасјз мЎдениетініі Јаяяяd10967422 яаяякендеп даму дЎрежесін кјрсетеді. жазае баспасјзі - јазан революциясыныі жемісі. жазаестанда тЈкерістен бұрын баспа орны атымен жое еді. Бірен-саран шыеан кітаптарда езае тілі бұрмаланып басылып жірді. жазае тілінде еі тріныш басылан кітаптыі бірі – «јозы Кјрпеш – Баян сілу» (1816 жыл басылан). Шоєанныі, Ыбырайдыі, Абайдыі т.б. шыармалары Петербургте, јазан мен Уфада, Орынбор мен Ташкентте шыеты. 1913 жылы басылан азын-аулае кітаптардыі ішінде Спандияр Кјбеевтіі «жалы мал» романы, «Айна», «јарлыаш» деген Јлеідері мен поэмалары јазанда жарые кјрді.

јазіргі кезде публицистика зор еарєынмен даму істінде. Публицистикалые шыармаларда еліміздіі ішкі-сыртеы саясаты жЎне мЎдениеті пен мораль проблемалары сияеты актуальды мЎселелері сјз болады.

Публицистикалые стильге еойылатын талап - еандай таєырыпеа жазылса да, логикалые жаынан дЎлелді, кЈілге еонымды болуы еажет. Ол – тілдік еиралдарды еолдана білуден байсалады. Публицистиканыі еоам Јмірімен тыыз байланыстылыны оан ігіт-насихаттые сипат береді. Сондыєтан публицистикалые шыарманыі таєырыбына, мазмұнына сай сјздер мен сјз тіркестерін сұраптап еолданыла білудіі жЎне еажетті синтаксистік еиррылысты пайдалана білудіі ілкен мЎні бар.

Публицистикалые стильде **тілдіі эмоциянальды элементтері** жЎне **сјзді образды еолдану** сияеты Ўдеби стильге жаєындыын

кҮрсетеді. Ал оны! **фактіні толыс жҮне логикалыс жҮйелі баяндау тҮсілі** жа-ынан -ылыми стильге жасын екені байсалады.

Публицистиканы! жанры Үр алуан. Сол жанрларды! тіріне, Јзгешелігіне сарай оны! тіл ерекшелігі болады. (Бас масала, информациялыс хабар, очерк, халысаралыс шолу, памфлет, радио мен телевизордан берілетін хабарлар т.б.)

Публицистикалыс стильді! **ауызша тірі** – шешендік сЈз. Публицистиканы! бұл тірі Јте дамы-ан. Біздін дҮуірімізге дейінгі 335 жылы жазыл-ан Аристотельді! «Риторикасында» шешендік сЈзді! еррылысына жан-жаеты талдау жасалынады. 1748 жылы Ломоносовты! «Краткое руководство к красноречью» деген кітабы басылып шы-ады.

Үай халыеты! болмасын шешендік Јнері оны! мҮдениетіні! бЈлінбес бір саласы бол-ан. жазае тілінде шешендік Јнеріні! теориясы болма-ан. Бірае, баса халыетардай, сазае халы да шешендік Јнерге айрысша мҮн берген. «КҮне замандарда шешендер, философтар сЈзді ба-ала-анда, ердай-а теп, «ердай текті жо-ары» деп кЈтермелейді. жазаеты! халыс арасынан шыссан шешендері «Јнер алды - сызыл тіл» деп сЈзді! шын мҮнін дрыс а!-арып, адам баласына Јмірінен Јшпес орын тауып береді. СЈзді! ердайда емес, Јнер екендігіне асылдары жеткен».

Шешендік сЈз бұрын таптыс кЈсарасты білдіру ішін де жұмсалатын еррал санал-ан. Оны Үр кездегі тарихтан жасы а!-ару-а болады. жазаеты! ертедегі шешендік сЈзіні! тасырыптары: **ру тартысы, барымта, жер дауы** сияеты немесе тойларда айтылатын **мастау сЈздер, асыл, ке'ес, біреу Јлгенде кЈіл айту** т.б.

-ылыми стиль. -ылыми стиль - жазба стиліні! бір тірі. Бұ-ан сазае тілінде Үр салада жазыл-ан -ылыми шы-армалар жатады. -ылыми стильде зерттеу объектісі болатын – зат не ербылыс

-ылыми негізде сипатталып, дүлелдеуді еажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дүлелдеу ішін мұнда логика зағына, яғни дұрыс ойлау зағына сйену еажет. Сондытан -ылыми стильде логиканы! мағызы ерекше. -ылыми шығармалар жалпы халықтың Ұдеби тілде жазылады. Бірағ тілдік тўсілдерді пайдалануда оны! Жзіндік ерекшелігі болады.

-ылыми стильді! лексикасындағы ерекшелік: сЖз тек Жзіні! негізгі мағынасында жұмсалады. СЖзді! кЖп мағыналылығы, образды сЖздер мұнда аз кездеседі. -ылым салаларыны! мұндай ерекшеліктеріне еарай Ұр саланы! арнайы термин сЖздері болады. Мысалы: тіл білімінде лингвистика, лексика, фразеология, семасиология т.б., физикада анод, вакуум, атом, атомдығ салмағ, шама т.б. Сонымен бірге белгілі бір -ылымны! саласында еолдану аясына байланысты жалпылама лексиканы! кейбір сЖздері термин сЖзге айналады. -ылым ылғи алға басып, дамып отыратыны белгілі. -ылымны! дамуымен жаға мұымдар туып отырады. Оны белгілейтін жаға сЖз – неологизмдер туады. -ылымны! белгілі бір саласында еолдану нўтижесінде пайда болған неологизмдерді! Жміріні! мзағ, еысеа болуы -ылымны! сол саласыны! Жмірде алатын орнына, практикалығ мўніне байланысты. Мысалы, базар саясаты, сЖздерін алатын болсағ, бір кезде -ылыми-теориялығ ебектерде термин ретінде -ана еолданылса, ал базар саясаты сияқты терминдер еазіргі кінде де еолданылып келеді. Сол сияқты космос, космосты игеру, жерді! жасанды серігі сияқты сЖздер Жздеріні! практикалығ мўнімен танылып, берік еалыптасады.

КЖркем Ұдебиет стилі. КЖркем Ұдебиет стилі немесе кЖркем сЖз ойды жўне сезімді образ арылы бейнелейтін айрығша Жнер. Тіл кЖркем шығармада ерекше эстетикалығ еызмет атарады.

Тіл адам баласыны! іс-ўрекеттеріні! барлығ жағстарын тегіс самтиды. «Тілді! кимыл Жрісі шексіз». Адам Жз ойын жеткізу ішін -ана

сҖйлесіп еоймайды, кҖііл-кҖйін, эмоциясын білдіру ареылы басаа адамдарды! да сана сезіміне Ұсерін тигізеді. Ол Ұсер сҖйлеу тілімізде айтушыны! Җз тісінігі бойынша, Җз ойын тіл еуралы ареылы жеткізе білуінен болса, кҖркем шы-армалар – жазушыны! Җмір тануына, дҖніе сезінуіне, кҖзеарысына сол Җмір фактісін жинаетап, сорытып бейнелі тілмен жазу мҰнерінен болады. СҖйлеу тілімізде сҖздер бұрыннан машыетал-ан йреншікті еалыпта жұмсалады, ал кҖркем шы-армада сҖздер сараланып, белгілі стильдік маесатта жұмсалады. КҖркем сҖзбен жазыл-ан Ұдеби шы-арма - Җмір фактілерін жан-жаеты тере! еамтитын жанды организм. Онда адам да, а! да, ерс та, таби-ат та – бҰрі еатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылые, экономика салаларыны! еалпы, даму жолдары кҖрсетіледі. КҖркем шы-армада кҖптеген кейіпкерлер болады. Олар жа-ымды, жа-ымсыз образдар-а бҖлініп, топталады. Оларды! Ұр еайсысыны! Җз алдына жеке-дара сырт пішіні – портреті жасалып, іс-Ұрекеттері, ой-Җрісі, Җмір тануы суреттеледі. Ол кейіпкерлерді! тіл ерекшеліктері болады. Шы-армаларда-ы адамдар таби-ат еоршауында Ұрекет жасайды. Мұны! бҰрі шы-арманы! идеялые мазмұнын, кҖркемдік ерекшелігін айеындауда ма!ызды роль атеарады. Шы-арманы! кҖркемдік еасиеті онда-ы еайталаусыз жасал-ан Ұр алуан образдар мен Җмір ербылыстарыны! картиналары бейнелеулер ареылы кҖрінеді. Мысалы,

Азуы – алмас, тілі – у,
Арам кҖііл, ала ту,
Ке! жемсаулы, ке! еарын,
Найзадай тйреп еолдарын
жореау еасеыр «жан» жйрді.

С.Мұсанов осы шумаета бұсара халыеты раеымсыз езіп, жаншып, Җктемдігін жйргізген еиянатшыл заманны! мейірімсіз

Жікідеріні! жиренішті кескін-кейпін ұтымды тереу, эпитеттер арғылы оетушыны! кЖз алдына елестетеді.

КЖркем Ұдебиет сЖз Жнері ретінде Һана танылмайды. Ол Жмір шындығын біліп тануымызға ыспал жасайтын, бізді! Жмірімізді! эстетикалые жағын еамтитын еоҺамдые ербылыс болып саналады. Сондыетан ақд. В.В.Виноградовты!: «КЖркем шыҺарманы! тілін зерттеу мҰселесі тіл білімінен де, Ұдебиет танудан да Жз алдына айырмашылығы бар филология Һылымдарыны! айрыеша бір бЖлек саласы болуға тиіс» деген пікірі Ұбден дұрыс.

Тексеру сұрастары:

1. Ұдеби тілді! қандай стилі бар?
2. Іс еаҺаздары стилінен ресми стильді! айырмашылығы не?
3. Публицистикалые стильге тісінік бер.
4. Һылыми стильге мысалдар келтір.
5. КЖркем Ұдебиет стиліні! ерекшелігі еандай?

Тірек ұымдар:

Форма – тіл ерралдарыны! кЖмегімен болатын сЖйлеуді! сырты екрінісі.

Стиль – белгілі бір еатынасты! тірінде тілдік единицаларды сұрыптап пайдалану арғылы, ойды жеткізу мҰнеріні! кЖрінісі.

Льльльльжае тіліні! лексикасы

Лексика, лексикология жҰне стилистика – бір-бірімен тығыз байланысты ербылыстар. Лексика – деп Ұдетте барлые сЖз еорын айтады. Лексикология сол сЖздік еррамды тексеретін Һылым, яҺни тіл біліміні! сЖз мағынасын, оны! шыҺу тегін зерттейтін бір саласы. Ал стилистика Ұр тірлі стильдерді, мысалы, Ұдеби тілді! саласы мен стильдерін, сойлеу жҰне кЖркем Ұдебиет стильдерін зерттейді, Ұр алуан тілдік ерралдарды! экспрессивтік-эмоционалдые еасиеттерін талдайды. жае тіліні! сЖз еоры лексикология тұрғысынан мынандай бірнеше негізгі салаға бЖлінеді: байырғы сЖздер, араб-парсы тілдерінен ауысан, моҺол тілінен жҰне сол арғылы шет елдер тілінен енген терминдер мен тірлі жаға сЖздер. Ал лексиканы тілдегі

жалпы стильдер тұр-ысынан жіктейтін болса, Ұлгі санап Јткен салаларды енді мїлдем басаша топтау-а тура келеді. Ұйткені осы атал-ан Ұр уалуан тіл сабаттарыны! сая-сайсысы да стилистикамен ты-ыз байланысты. Бірде-бірі одан сырт емес. Рас, сала-сала бұл сЈздерді! Ұдеби тіл, сЈйлеу, кЈркем Ұдебиет стильдеріндегі еолданылу дҰрежесі біркелкі емес, тірлі-тірлі болып келеді. Оларды! белгілі бір еолданылу аясы, Јзді-Јзіне лайыс стильдік ызметі бар.

Ұдеби сЈйлеу жҰне кЈркем Ұдебиет стильдерінде сЈздерді! Јзді-Јзіне тҰн жұмсалуды сабилеті а!-арылады. Мұндай Јзгешелік Ұсіресе кЈркем Ұдебиет стилі мен ке!се, -ылыми, публицистикалыс стильдерді! арасында айсынырас сезіледі. КЈркем шы-арма тіліні! дені сазае тіліні! байыр-ы сЈздері болып келеді. Онда Ұдетте тілде бар сЈзді! еолданылмайтыны аз байсалады. Стильдік маесаты керегіне сарай мұнда байыр-ы ербылыстар да терминдер де, кЈне сЈздер де, диалектизм де кездесіп отырады. Бірас соларды! ішінен кЈбінесе кЈркем Ұдебиет стилінде жұмсалатындары да бар.

Бейтарап (стиларалыс) лексика. Тілдегі сЈздерді! кЈпшілігінен белгілі бір стильдік бояу а!-арылады. Со-ан байланысты Јздеріні! еолданылу аясына, ерекшеліктеріне сарай бірнеше лекискалыс топса бЈлінеді. Лингвистикалыс Ұдебиеттерде лекискалыс топтар саны Ұр тірлі саралып жір. Мысалы, жалпы еолы тұрмыстыс лексика, сЈйлеу тілі, Ұскери, кітаби, поэтикалыс, диалектілік, ресми-іс са-аздар лекискасы, т.б. Сондай-ас бұдан Јзгерек, я-ни Ұлгі атал-ан салаларды топтап, жинастап біреу Ұдісі де бар. Бұл Ұдіс бойынша лексика іш сала-а бЈлінеді: сЈйлеу тілі, бейтарап жҰне кітаби лексика. Мысалы:

Кіз **аспаны** кїгірт, бұлы!-ыр. **Ауада** дымсыл сыз бар. т.б.

Бұл ізіндіден аспан, ауа, жер, су, Јзен, тау аттарыны! -ылыми стильде де сондай-ас кЈркем Ұдебиет тілінде де еолданыла беретінін кЈреміз. Олар Јзге стильдерде де жұмсалады. Міне,

мұндай сөздерді, яғни стиль тірлеріні! еай-еайсысында да еолданылатын тілдік ербылыстарды бейтарап немесе стиларалые лексика деп атайды.

Бейтарап лексика-а жататын сөздер еай тілде де сан жа-ынан біраз бар. О-ан е! алдымен жа-арыда атал-ан аспан, жер, су, ауа, жел, Јзен, тау тҰрізді таби-ат ербылыстары жатады. Осы сөздер кЈркем Ұдебиет стилінде де; -ылыми, ресми-ке!се, публицистикалые стильде де еолданыла береді.

Бейтарап лексика-а жататын, яғни стиль тірлеріні! жалпы еай-еайсысында да келе беретін мұндай сөздер еазае тілінде осылар -ана емес. Олар кЈп жҰне Ұртаррап болып келеді. Біз соларды! тек кейбіріне тоесталдые.

Сондай-ае, стиль тірлеріні! бҰрінде емес, кейбірінде -ана еолданылатын сөздер де бар.

СЈйлеу тіліні! лексикасы. Адамдарды! кінделікті еарым-еатынасында, еызмет бабында стильдік бояуы Ұр тірлі сөздерді! еай-еайсысы да жалпы айтылады. Бірае оны! бҰрі СЈйлеу тілі лексикасына жатпайды. Мысалы, еай тілде де -ылыми стильде, ресми-ке!се стилінде негізінен еолданылмайтын, тіпті кЈркем Ұдебиет пен публицистикалые стильдерді! Јздерінде де онша кЈп кездеспейтін, еайта бұлар-а еара-анда сЈйлеу тілінде жиірек айтылатын белгілі бір сөздер тобы болады. СЈйлеу тілі лексикасы міне осынадай сөздерді еамтиды. Алайда мына жа-дай есте болуы керек. СЈйлеу стиліне тҰн бұл сөздер басаа стильдерде еолданылады деу болмайды. Бірае сЈйлеу стиліндегідей дҰрежеде емес. Оларды! Јз алдына сЈйлеу стилі лексикасы деп аталуы міне осы жа-дай-а - еолданылу аясына байланысты. КЈбіне-кЈп сЈйлеу стиліне, яғни сЈйлеу тілі лексикасына тҰн ондай сөздерге еарапайым сөздер, табу, эвфемизм, диалектизмдер жҰне кҰсіби сөздер жатады.

жарапайым сӀздер. жарапайым сӀздер, табу, эвфемизмдер кӀркем Ӱдебиетте, Ӱсіресе сӀйлеу стилінде жиі еолданылады, ол кӀркем Ӱдебиет стилінде белгілі бір кӀркемдік маесат ішін жумсалады.. жарапайым сӀздер кейде публицистикалые стильден де байеалады. Буларды! эстетикалые, эмоционалдые Ӱсері, бейнелілігі лте-мӀте кӀркем Ӱдебиет стилінде мтымды келеді.

СӀйлеу стиліндегі кейбір теӀеу еуралдары Ӱдетте тым еарапайым, тіпті еарадірсін, дӀрекі болып келеді. СӀйлеу стиліндегі мундай сӀздерді! бӰрі бірдей кӀркем Ӱдебиет стилінде еолданыла бермей тек авторлые ремаркада –ана ара-тура кездеседі. Бул тӰрізді жекелеген еара дӀрсін сӀз еолданыс ертеректегі Ӱдеби шы–армаларды! тілінде, атап айтсеанда, авторлые баяндауда мшырасатын.

СӀйлеу тілі лексикасына стильдік бояуы жа–ынан табу сӀздер мен эвфемизмдер жатады. Табу, эвфемизм – бір–біріне ма–ыналары жаеын, мӰндес терминдер. Ӱлдебір діни наным–а, ескі Ӱдет––мрыпеа байланысты айту–а болмайтын, сондай-ае цензуралые ретпен де еолдану–а тыйым салын–ан сӀздерді табу деп атайды. Бір жа–дайды, хабарды тура айтпай, тӀспалдап жеткізген сӀздер де табу делінеді. Ӱйткені стиль тӀр–ысынан ал–анда, тура сӀзден гӀрі де (тура айту–а еар–анда) осы ауыстыр–ан тӀспал сӀзді! Ӏзі мтымды. Табу мен эвфемизмні! кӀбіне-кӀп сӀйлеу стилі мен кӀркем Ӱдебиетте еолданылатыны оларды! осы ерекшелігімен ты–ыз байланысты.

Адам–а байланысты Ӱлде бір жайсыз, суые хабарды, ауыр жа–дайды сарт еткізіп салмау да Ӱріден келе жатсеан ескі Ӱдет. Мысалы, езае тілінде Ӏлді дегенді Ӱр тӀрлі сӀзбен айтады. Ӱлді дегенні! орнына еолданылатын астарлы, ауыс ма–ыналы сӀздер де *табу–а* (эвфемизмге) кіреді. Табуды! (эвфемизмні!) осы тӀрі де кӀбінесе сӀйлеу стилі мен кӀркем Ӱдебиет стилінде еолданылады.

Себебі, сҖйлеу стилінде, Ұсіресе, кҖркем Ұдебиет стилінде «Җлді» дегеннен гҖрі, жан тҰслім ылды, Ізілді, Җтті, кҖшті тҰрізді етіп айту жат, суые хабарды жіішкелеп, Җте бір жұмсае, нҰзік тірде жеткізу (суреттеу) жа-ынан ал-анда, жатые, м-ымды.

Диалектизмдер, кҰсіби сҖздер. Диалектизм, кҰсіби сҖздер стилистика мҰселесімен ты-ыз байланысты. Солай екенін оларды стиль тірлеріне еатысы жа-ынан алып талда-анда айсын кҖреміз. Бірае диалектизм мен кҰсіби сҖздерді! стильге еатысы бірдей деуге болмайды. ыйткені бұларды! Җзді-Җзіне тҰн ерекшелігі, бір-бірінен айырымы бар. КҰсіби сҖздер диалектизмге еара-анда, кҖркем Ұдебиет жҰне сҖйлеу стилінде кҖп кездеседі. Белгілі бір кҖркемдік маесатпен Ұдеби шы-арма тілінде жұмсалады. Сондай-ае публицистикалые стильден де байеалады. Диалектизм -ылыми, ресми-ке'се стильнде де еолданылады. КҰсіби сҖздер еажетіне еарай стиль тірлеріні! еай-еайсысында да бола береді. Кейбір кҰсіби сҖзді! диалектілік те сы!ары болуы мімкін. КҰсіби ондай диалектизм тірінде келетін сы!ары стиль тірлеріні! бҰрінде бірдей еолданылмайды.

КҖркем Ұдебиет стилінде кейбір диалектизм Ұдеби тілдік баламасы бола тұрса да еолданылады. Бұл – таза стильдік маесатпен байланысты мҰселе. Кейде бір сҖйлемде бір сҖзді екі рет немесе одан да кҖбірек еайталап еолдану-а тура келеді. Егер ондай Ұдеби сҖзді! жергілікті халые тілінде диалектілік сы!ары болса да оны жазушылар кҖркем Ұдебиет Ұдебиет стилінде еолданылады. Бірае Жамбыл облысы тұр-ындарыны! тіліндегі ашые-машые сҖзі сияеты диалектизм сҖз еайталаудан еанша еашеанмен де, кҖркем Ұдебиет стилінде, авторлые ремаркада еолданылмайды. Осы ашые-машые (топса) немесе Жайые ма!ы да аманбыз, сау-сҰлеметпіз деген м-ымда жұмсалатын **мұз еара кҖк** (мұздай еара кҖк) тҰрізді диалектілік ербылысты автор сҖзінде де еолданылуды!

орынсыздығын былай сойғанда, кейіпкер тілінің жінде де інемі ұтымды бола бермейді. Демек, жергілікті тілдік ерекшелікті қырым Ұдебиет стилінде еолдануда да белгілі бір шек бар.

Диалектизмнің қырым Ұдебиет стиліндегі еолданылуы екі тірлі: Бірі – авторлық ремаркада, екіншісі – диалогта. Авторлық ремаркада кейіпкер тіліндегімен салыстырғанда, диалектизм аз еолданылады.

Диалектизмге еарағанда, кҰсіби лексиканың еолданылу аясы кеірек. Лексиканың бұл саласына белгілі бір аймаққа ғана тҰн кҰсіп тірлерімен, мысалы қМір ЖеркҰсібімен, мақта Жсірумен, балық шаруашылығымен байланысты сЗдер, термин ығайындағы Ұр тірлі атаулар жатады. Бұлар стиль тірлерінің жалпы еай-еайсысында да азды-кҰпті кездесіп отырады. Ұсіресе белгілі аймақтағы жергілікті халықтың кінделікті ауызекі тілінде жҰне сол облыстың газет тілінде жиі еолданылады. КҰсіби лексика элементі белгілі бір қлемде Ұдеби шығармалардан байеалады.

КҰсіби лексика публицистикалық стильде де, мысалы, тірлі еол жазбада, очеркте т.б. ара-тыра еолданылады. Автор оны мұнда да сол суреттеліп отырған уаеиғаны оеушының қЗ алдына настылы тірде, дҰл елестету ішін пайдаланылады.

Кітаби лексика. Кітаби лексикаға саяси Ұлеуметтік терминдер, Ұр алуан техникалық атаулар т.б. жатады. Бұлар Ждерінің стиль тірлеріндегі еолданылу аясына еарай бір-бірінен Ж ара ерекшеленеді. Мысалы, ғылыми стильде, Ұр тірлі оеулыстар тілінде терминдер, техникамен байланысты сан сала атаулар қБірек мшырасады. Мысалы:

Химиялық элементтердің барлығы дерлік **тотыстар** тізе алады. ҚҰпшілік **еышылдар** суда жасы ериді. Негізгі жҰне **сосымша топша** дегеніміз оттегі бойынша **валенттілігі** бірдей ... (Химия)

КҮнерген сҮздер мен неологизмдерді еолданылуы. Тілді сҮздік еурамы баяу болса да Інемі Үзгеріп отырады. Себебі халықты Үлеуметтік Үміріндегі: ҮнеркҮсіптегі, ауыл шаруашылы-ында-ы, -ылым жҮне техникада-ы, Үнер мен мҮдениет саласында-ы Үркезгі даму, оларда-ы ертелі-кешкі жағалыстар лексикаға да Інемі ыепалын тигізіп отырады. Осы ретте кейбір сҮзді еолданылу аясы бірте-бірте тари бастайды не кеі тіседі. Ал жеке сҮзді еолданудан жалпы шы-ып еалуы бірден бола еоймайды. еткен дҮуірлерде болған кейбір наным, Үр тірлі Үдет-үрып, кінделікті пайдаланып келген жекелеген йй мілкі, шаруашылые бұйымдары халые тұрмысында бірте-бірте азайып, кейін аеыры мілдем жоғалып кетеді. Соларға еатысты сҮздер мен атаулар да ескіре бастайды, Үте сирек еолданылатын болады. Мысалы, би, болыс, старшын, елубасы, онбасы, отарба, еосын, бҮйбіше, тоғал, Үмегер, кіндес, сеп, ояз, дулыға, шарайна, дуан, мя, пері, періште, дию, азан, ысеат, Үлара, сҮукеле т.б. Міне бұлар тілде кҮнерген сҮздер деп аталады. КҮнерген сҮздер архаизм жҮне историзм болып екіге бҮлінеді.

Неологизмдер. Неологизмдер стиль тірлеріні жалпы еай-еайсысында да, тіпті сҮйлеу тілінде де азды-кҮпті еолданылады. Олар кҮбінесе -ылыми стиль мен публицистикалые стильде жиі ұшырасады. ейткені неологизмдер кҮбіне-кҮп сонда еалыптасады. Бірае кҮркем Үдебиет стиліндегі неологизмдер мен Үзге тілдердегі неологизмдер бір емес. Осы екі сала – неологизмдер бір-біріне ұсамайды. Мысалы, осырман, балмұздае, аялдама, жасанды жер серігі, кіші механизация, жазаестан сағаты, биікшілер, озаттар тұ-ыры, ұстаз-бригадир сияеты жеке сҮз не біртұтас тіркес стильде жиі кездеседі. -ылым мен техника саласында-ы неологизмдер Үте кҮп. Олар сол -ылыми стильді Үзінде жиі пайдаланылады. Неологизмні сондай-ае та-ы бір тірі бар. Ол – контекстік

неологизмдер. Бұлар публицистикалық, Лте-мЛте кЛркем Ёдебиет стиліне тЎн.

Жоқты! барлығыа жіберген **келгіні** біз дегендей шаттана жайнайды. Шабарман емес, **сабарман** -ой. т.б.

Неологизмдер жо-ам дамуына байланысты стиль тЛрлеріні! бЎрінде де жасалады. Бірае бірінде кЛп болса, екіншісінде одан азырае мЛлшерде кездеседі. Жа!а сЛздерді! тіліміздегі стильдерді! сай-сайсысында да еолданыла беретіні міне осы себепті. Олар сондай-ае ресми-келсе стилінде де жиі жұмсалады.

жо-ам дамуы белгілі дЎрежеде адамдарды! рухани-эстетикалық жетілуіне де, оларды! Лздерін еорша-ан дЛниені экспрессивтік, эмоционалдық тЛр-ыдан тЛйсинуіне де, жалпы сЛз ма-ынасына да Ёсерін тигізеді.

Тексеру сЛрастары:

1. Лексика дегенде нені тЛсінеміз?
2. Бейтарап лексика мен сЛйлеу тіліні! лексикасыны! айырмашылы-ы.
3. жарапайым сЛздер сайсы сЛздер?
4. Диалектизмдер мен кЛнерген сЛздер дегеніміз не?
5. Кітаби сЛздерге тЛсінік бер.
6. КЛнерген сЛздер мен неологизмдерді! айырмашылы-ын тЛсіндір.

Тірек м-ымдар:

Лексика – тілдегі сЛздер. **Табу** – тура атамау, ауыстырып айту. **Эвфемизм** – сыпайылап сЛйлеу.

СЛзді! экспрессивтік жЎне эмоционалдық бояу

Тіліміздегі сЛздер Лзіні! экспрессивтілігі жа-ынан да Ёр тЛрлі. Демек экспрессивтік сапа белгілі бір сЛздерден -ана байсалады. Мысалы, адам, кЛл, еабыр-а, Ллкен, сусын, бала, тау, кЛтеру, а-а, таныс, киім, шЛп, отын тЎрізді бір топты сЛзді мындау, шалжию, тЛштаетау сияеты т.б. сЛздерді салыстырсае, Лздеріні! кЛркемдік

бейнелілігі, эстетикалығе Ёсерлілігі тұрғысынан бұларды! екі сала нЁрсе екенін айтарсағе болады. Мысалы, соғы топтағы қана экспрессивті сЇздер. Бұлар кЇбінесе кЇркем Ёдебиет стилі мен публицистикалығе стильдерде жиі жұмсалады.

Экспрессивтік бояу – жеке сЇздерге де, фразеологиялығе орамдарға да, сЇз формаларына да, синтаксистік конструкцияларды! қайсаына да тЁн сипат. Бірағе бұл арада мына бір мЁселені! бетін аша кету керек. ұдетте Ёр сЇзді! Їзіне тиісті еолданылу ерекшелігі, белгілі бір стиль тіріне бейімі, яғни стильдік сипаты болады. Мысалы: жоғарыда талданған сағлағе, парыз, пЁті, еше, аға, еала, шырайлым, т.б. кез келген стильде еолданылмайды. Кейбіреуі қылыми стильге тЁн болса, Їзге бір тобы кЇркем Ёдебиетте тиімді, ал енді бір саласы ресми кеісе еағаздарына лайықтырағе. Бұлардан басаға тағы біреудыру сЇз стиль тірлеріні! бЁрінде кездесіп отырады. Мысалы бейтарап лексика солай. Демек, тілдегі сЇзді! еайсаысыны! да Їзіндік еолдану аясы, дЁлірек айтаанда, белгілі бір стильдік сипаты болады. Ал тілдегі сЇзді! еайсаысыны! да экспрессивті бояуы бола бермейді, бала мен бЇбек, бїлдіршін дегенді, немесе еала мен кент, шақСаp есімдерін Їз ара салыстырып кЇрейік. жала, бала сЇздері экспрессивті емес, ал бұл екеуіне еарағанда, бЇбек, бїлдіршін, кент, шаСаp дегендерден экспрессивті бояу айғын сезіледі.

Экспрессивті бояу Ёдетте екі тұрғыда сЇз етілуі тиіс. Біріншіден, лексикалығе мағынасы Ёуелден экспрессияға бейім тұратын сЇздер, екіншіден, еолдану процесінде жїре келе экспрессивтік бояу алатын есімдер мен етістіктер. Бірағе сЇзді! лексикалығе мағынасында экспрессивтік Їн інемі бола бермейді. ұрбір жазушы белгілі бір образ жасау істінде Їз шығармасыны! тіл кЇркемдігін жетілдіре тісу ішін бейнелеу еұралыны! осы тірін де ретіне еарай пайдалануға тырысады. Экспрессивті сЇз еолданылу тЁсілі авторды! жалпы сЇз

байлы-ына -ана емес, сондай-ае материалды кЈркемдік маесатеа сай саншалыеты дЎл іріктеп ала білмеуі емес білумен де тікелей байланысты. СЈзді бундай экспрессивтік ызметі публицистикалые, сЈйлеу стильдерінде, Ёсіресе кЈркем Ёдебиетте барынша ерекшелене тіседі.

Бігілген бойында ернысып, еоз-алаатай берді. Кейде жер шреып еап, кейде жымыдап, еоз-ае еа-ады. јызыл ерлжаны еымеырып алып, Јз йііне жЈнеле берген болатын. Шапты-ып еатты мрсып, асы-ып келе жатсан кіші шешесі Ай-ызды таныды. Жаа жамыра-ан еозылар ауылдарды! екі жа-ында-ы адырлар-а тыра-айлап Јріп барады.

Бір кін **тырты!** етеді, бір кін **бурты!**...

Тянаеысыз, байлаусыз бай-рс **еылпы!** (Абай)

јаза болды Мұради, ажал оны **еаешыды** (Рудаки)

Тартына берме **тайта!дап**

Кій шіркін ылпылдап, **бипы!дады** (Ілияс)

Экспрессивтік бояу тілді! жалпы Ёр тірлі еабатынан-ае байеалады. ёдеби нормада Ёбден тираетап кеткен еала зат есім кейде кЈркем Ёдебиет стилінде **шаһар** тірінде еолданылып кетеді. әйткені еаладан гЈрі шаһар тірі айтылса, одан Ёлдебір пафостые Ёуен, поэтикалые сарын сезіліп тирады, кЈркемдігі де Ёсерлі шы-ады. Бүрае бр-ан еарап, еала сЈзі бұл стильде мїлдем еолданылмайды екен деуге болмайды. Тілімідегі **жырае** сЈзі де сондай, ол да **еашые** сын есіммен еатар еолданылады. јашые сЈзіне еара-анда, мрны! да экспрессивтік мына бір мысалдардан кЈркем Ёдебиет стильнде айсын сезіледі. Мысалы: БЁрінде ел аз, иесіздік мол. Іргелі мекен, Јнерлі **шаһар** жое. јазіргі брлтсыз аспандай алысеа, тазалые раеатеа шаеырып, **жыраеа** меізейді.

Шаһар сЈзіні! экспрессивтік бояуы алды!-ы сЈйлемде аные кЈрініп тұр. КЈркем Ёдебиет стилі йшін **Јнерлі еала** дегеннен **Јнерлі**

шаһар тіркесі жарасымды. Жалпы осындай жекелеген сӀздерді сай-сайсыны! да экспрессивтік бояуы негізінен кӀркем Ӏдебиет стилінде айсынырае кӀрінеді. СӀйлеу стиліндегі мына бір экспрессивтік ербылыс кейде кӀркем Ӏдебиет стилінде де Ӏте ұтымды пайдаланылады. Мысалы, да-дылы ауызекі тілде, кекесінді, юморлые ы!-айда кейбір адамдар жӀнінде **сӀлпекбай** немесе **беспекбай** деп те Ӏзара айтылады. Мұнда-ы экспрессивтік бояу СӀрсенбай, Маратбай тӀрзді кісі аттарыны! ізімен жасалып тұр. Осы Ӏдісті жазушы кейде таза стильдік маесатеа, кӀркемдік, ұтымдылые ішін пайдаланылады. Мысалы, -.Місірепов “Желкеден бір-екі рет тӀйіп жіберді” немесе “Бір-екі рет жекелеп жіберді” деуді! орнына былай дейді: “Колхозды! кӀпшілігі тосеауыл тосеан жауды! ігіті екенін тӀсініп, Есілбай мен СӀйінбай молданы сӀлдесінен батап иманына дейін сыпыра боетап, ійіне де біреуып тыеан. Бір-екі рет Желкебай да беріп жіберген”. СӀйлеу стиліндегі бұл тӀрзді экспрессивтік бояу басаа автордан да байсалады. Мысалы, І.ЖансӀгіров келген еонаетардые кӀн кӀріс, дӀулет дӀрежесіні! біркелкі еместігін бір сӀзбен -ана Ӏте Ӏсерлі етіп суреттейді. ыр мен еаланы! еоспасынан еррал-ан бай ауылыны! реі сияеты оларды! еона-ы араласпай болушы еді. Академик В.В.Виноградов айтеандай, тілді! экспрессивтік сапасы стильдік еалыптастыруды! бір ерралы болып табылады.

Экспрессивтік бояу сондай-ае тілдегі кейбір кӀне ербылыстан да айсын сезіледі. Мысалы бояу зат есімі кӀркем Ӏдебиет стилінде кейде кӀне **бояе** формасында еолданылады. Оны! (бояе сӀзіні!) кӀркем Ӏдебиет стиліндегі экспрессивтік бояу мына бір Ӏле! жолынан аные кӀрінеді.

јоз-а енді, бота кӀзім, јызыл атым,
Сертті істе Ӏнері!ді езынатын!
КӀк бояе ен далада ерлаш керіп,

Жұлдыздай кәктегі ағып сызылатын (Сейфуллин)

Экспрессивтік бояуы бар жоғарыдағы тәрізді жеке сөз, кейбір кәне ербылыс сөйлеу стилінде, публицистикалық стиль мен кәркем әдебиет стилінде кәбірек кездеседі. Ал ағылыми және ресми кәсе стильдерінде сирек ұшырасады.

Экспрессивтік бояу еай стильде болса да ұр тәрлі болып келеді. Лексикалық мағынасының ізінен экспрессивтік бояу білініп тұратын сөздерді еатарына селтию, іншік, кәйту, желкебай, араласпай, итінү, тар-айлау, шертию, алшию, кеститү, сәігітү, сәлектеу, еылпы, ерйтыдау, еымыдау, ерсай, кәйкі т.б. жатады. Бірае бұларды іздері де білдіретін мағыналарына еарай ізара бірнеше тәрге бәлінеді. Оны мына тәрізді тұтас сәйлем ішінде контекстік еоршаудан айсын кәруге болады: Кейбіреулер тыраштанып жуынып жатыр. Жез мұрты мысықты мұрты аұсап селтиеді де тұрады. Жалаудан жел де сарнайды т.б.

Осы сәйлемдерді еай-еайсысы да экспрессивті. Бұлардағы экспрессивтік бояу сәйлемнің мазмұнына тәрліше стильдік із беріп тұр. әйткені жоғарыдағы тыраштану, селтию етістіктері белгілі дәрежеде авторды суреттеліп отыран оеи-а-а деген кәзеарасын аі-артады. Экспрессивтік сәздер кәркем әдебиетте әдетте осындай белгілі бір стильдік маесат ізін еолданылады. Экспрессивтік бояу тыраштану, селтию, сарнау дегендердегі сияқты біры-ай жа-ымсыз мағына-а еррылмайды. Кәбінесе кәркем әдебиет стилінде жиірек еолданылатын тыраштану, селтию, сарнау т.б. етістіктерді экспрессиялары ізгешелеу болады. Экспрессивтік бояу әдетте не бір тәрлі әзіл-оспае, юмор тәрінде де, салтанатты кәтерікілік мұнінде де, адамның мінез-ерлығына, кәліл-кәйіне байланысты да болады. Бірае экспрессивтік бояуды осы еатпар-еабаттарының да бәрі еай стильде болса да ізнемі тәгел кәрінбейді, кез-келген кәркем шы-арма тілінен бәрі бірдей байсала бермейді. Себебі бұл ұрбір авторды тіл

шеберлігіне, Ұрбір шығарманы! жазылу стилімен тікелей байланысты.

үзіл **сы!сылды** майысқан еатар салдарға еарсы басты. Жаяу салдарды! еатырында **Үше! ірікті** сұлу келіншектер келеді екен. «з Ійінде шертиген **па!ы** еұрсын. Манасты **к!п к!йткізді**. Шоеша саеалы шанжау-шанжау боп, **тыра-айлап** шыеқан. Ысеае пен Үйелі майы туралған бір табаеа **итіне** тісті. Сасые **іншік** тібінде Отыр жалғыз келіншек (Сейфуллин)

Осы мысалдардағы сылдырлы, сы!сылды, ірікті, шертию, тыра-айлау, итіну, іншік с!здері **Үздеріні!** экспрессивтік сипаты жағынан Ұр тірлі. Мысалы, итіну, шертию, к!йткізу етістіктеріні! экспрессивтік бояуы мысеылға, сыеаеа еұрылған. Ал желкебай, араласпай, тыреу, тыра-айлау с!здеріні! экспрессивтік бояуынан сыпай юмор айсын к!рinedі. Егер автор тыра-айлап деуді! орнына Ұр жерде сирек шыеқан десе, одан д!л мұндай экспрессивтік байсалмас еді. Іншік с!зіні! негізгі, лексикалые с!зіні! мағынасы экспрессиялы. Жоғарыдағы **Үзге** экспрессивтік с!здерді! мағынасы с!Ұн-салтанатеа, той-думанды жиынға ме!зейді. Бұлар контексте Үлдебір к!тері!кілік сипат береді. Мысалы, сы!сылды, ірікті с!здеріні! стильдік экспрессивтік бояуы тыреу, тыра-ай, желкебай с!здеріні! итіну, к!йткізу етістіктеріні! экспрессивтік бояуына месамайды. Іншік кейіпкерді! тұрмысыны! ж!деулігін к!рсететін экспрессивтік с!з. Ірікті, сы!сылды негізінен к!ркем Үдебиет стиліне т!н с!здер.

Экспрессивтік с!здер сондай-ае публицистикалые стильде де еолданылады. Мысалы, тіліміздегі **сабаз** зат есімінде де, **жала!дату** деген етістікте де экспрессивтік бояу бар. Экспрессивтік бояу оларды! лексикалые мағыналарыны! **Үздерінен-ае а!ғарылып тұр**. Осы екі с!з к!ркем Үдебиет стилінде ғана емес, кейде публицистикалы стильде де жұмсалады.

Жеіліп еал-аннан кейін бізді: **сабаздар** жылап жўне еиын жа-дай туралы байбалам салды. ўскерлер шаеырылды. Уландар мен казактар еылыштарын **жала!датып**, тобыр-а тарпа бас салды.

Тексеру сұрастары:

1. СЈзді: экспрессивтік ма-ынасы деген не?
2. Экспрессия нені а!-артады?
3. Эмоционалдые бояу-а еалай тїсінесі!?

Тірек м-ымдар:

Экспрессивтік бояу – лексикалые ма-ынасы ўуелден экспрессия-а бейім тұратын сЈздер.

СЈз жўне оны: ма-ынасы

Тілді: стильдік мїмкіншілігі жалпы халые шаршылы-ыны! еала мен ауылды! Јсу-Јркендеу еарсынынан, халыеты! заттые жўне рухани мўдениетін! даму дўрежесіне сўйкес бірте-бірте жетіле тїседі, ке!ейіп отырады. СЈзді: тїрлі ауыс ма-ыналары осы тұста салыптасады. Олар белгілі бір стильдік еажетке байланысты, сЈзді: негізгі ма-ынасынан келіп шы-ады. Ауыс ма-ына екі тїрлі: бірі – жалпы халыетые стильде, екіншісі – о-ан керісінше, я-ни белгілі бір авторды! сЈз еолдануынан жал-ыз-ае Јте сирек кездесетін ауым ма-ынада келеді. Со!-ыны ўдетте контекстік ауыс ма-ына деп атайды. СЈзді: осы тура, ауыс жўне контекстік ма-ыналарын мына мысалдардан аные кЈруге болады.

Кїйме алыстап барып, сар кЈделі **белден** аса берді. **жыр** жолаушысы сияеты саптамасы бар. **Тўтті** ауыздан дўм кетпей.

Осы їзіндідегі бел, еыр, тўтті есімдері Јздерін! тура ма-ынасында да, сондай-ае ауыс мўнде де жұмсал-ан.

Жалпыхалыетые ауыс ма-ына їш тїрлі: метафоралые, метонимиялые жўне синекдохалые жолмен жасалады.

Метафора. Метафораның ең көп қолданылатын жері – публицистикалық стиль мен Әсіресе көркем Әдебиет стилі. Сөздің метафоралық мағынасы шешендік сарындағы Сөзет яғни 967422 жазғандарының сөзіншісі 1219818 жазғандарының сөзіншісі 10967422 лекерден, мақал-мәтелдерден, айтыс жырларынан, ессалардан, жұмбақ пен жаңылтпаштардан, ауыз Әдебиетінің Жзге де Ілгілерінен кездеседі. Бірақ осылардың ішінде Жте-мЖте көркем Әдебиет стилінде жиі жүне жүр тарап тірде келіп отырады.

Сөз бағап-ан момын аңайынның бұрі де жодарды **саралады**. Әмір бойы кімге кездесе де ыл-и тарап кеткен **базарды** соғына іліну мен Жткені ме? өткен соң **базар**, жайтқан соң ажар... Сен едің **базарым**. Балуан еолы атаның, өстады заман **түтесын**. Бұзау тіс самшы **сүйры-ын** шаншып алып сайсайып барады.

Осы Ізіндідегі саралады деген етістік метафоралық түйсілмен Жзінің тікелей мағынасынан шығып, стильдік жаңа мағыма жұмсалған. Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі – бейнелілігі, ойды бейнелі тірде жеткізетіндігі.

Метафораға сарағанда, метонимияның қолданылу аясы үлдеғайда тар. Метафора стиль тірлерінің сай-сасысында қолданылатын болса, метонимия мөлдем олай емес. Метонимия тілдегі стильдердің бұрінде бірдей қолданылмайды. Ал мағылыми стиль мен ресми-кеңсе стилінде жалпы кездеспейді. Оның көбірек қолданылатын жері – көркем Әдебиет стилі. Метонимияның көркем Әдебиет стиліндегі қолданылуы метафорадан гөрі Жзгешелеу: яғни бұл екі троптың жазушы шығармаларындағы жұмсалудың әрежесін бірдей деуге болмайды. өйткені метонимияны көркем Әдебиетте қолдану мүйселесі, яғни оның шығармадағы аздығы немесе көптігі ең алдымен жүрбір жеке автордың сөз қолдануындағы Жзндік шеберлігімен тығыз байланысты. Шығармада метонимияның кей жазушыда азырақ, кейінде көбірек болатыны міне осы себепті. Осы

тыр-ыдан ал-анда, метонимияны М.ўуезов пен -.Місіреповті солдану шеберліктері ерекше кJііл аударады.

Теііз еарнын семсердей тілгілеп жірген жал-ыз Jзі -ана емес екенін кJеасеа енді абайлады. «зімен ата тегі бір Азат – мая нJсіліні! естияр еркектері тігел ертырынып, олар да жарсырап а-ып, жорые Jнін салып тыр. Теііз астында найза-ай кJбейген, жарсылдау кJбейген. Сол найза-айлар барлые ана балыетар-а млы жорыеты! бет алысын, жJнін сілтейді.

Жазушыны! мұнда-ы найза-ай деп отыр-аны – кJеасеа тJрідес ата балыетар. Jрине, «Теііз астында да балые кJбейген. Сол ата балыетар барлые ана балыетар-а млы жорыеты! бет алысын, жJнін сілтейді» деп те жазу-а болар еді. Бірае мұны! кJркем эскпрессивтік, эмоционалдые бояуы алды!-ыдан Jлдаеайда сол-ын да, Jте кJмескі. Жазушы соны алдын ала ескеріп, ата балые деуді! орнына найза-ай метонимиясын Jдейі жJне Jте тапсырлыепен, дJл еолданып отыр. Демек, метонимия – кJркем Jдебиет стиліне барынша тJн ербылыс. CJзді! синекдохалые ма-ынасы басае стиль тірлеріне еара-анда Jсіресе сJйлеу стилінде жJне кJркем Jдебиет пен пулицистикалые стильдерде кJбірек байеалады. Ал -ылыми, ресми-ке!се стильдерінде ондай дJреже кездеспейді. Синекдоха Jте-мJте кJркем шы-армада неше алуан стильдік маесатта еолданылады. Бұл жеке жазушыларды! тіл байлы-ымен, сJз еолдану шеберлігімен байланысты.

јонае Jйлер да-ды бойынша кJп жеді... ДілдJ келісімен ас жасалып, **тJр** де, **шымылдые іші** де ас жеді. Мені! алдымнан **жемірілген Jкшелер, жырым-жырым шалбар** балаетар Jтіп жатты. **Термостар біресе** поселкеге еарай, біресе шышынару-а еарай жJнкілді. «зге **тамаетар** азаяр емес.

Шынында да, синекдохалые сJз еолдану тJсілі кJбіне-кJп сJйлеу тілі таби-атына бейім тырады. CJзді! метафоралые, метонимиялые

мҰнінен гҮрі, синекдоханы! білдіретін мағынасын оғушы Ұдетте оғай байсамайды. Ол осы ерекшелігіне байланысты кҮркем Ұдебиет стилінде кҮп те жҰне барынша жан-жақты пайдаланылады. Жазаушылар оны Үзіні! айтайын деген ойына Ұлде бір Ұзіл нышанын, юморлығ Ү! беру Үшін де жиі еолданылады.

КҮп мағыналы сҮздер Үздеріні! сырт формасы жағынан омонимдерге месады. Оларды! осы сырт месадығы бірінен-бірін ажыратуда кҮп ретте еиындығ та келтіріп тұр. Студенттер сияқты стилистика сабағындағы талдау жұмыстарында бұл екеуіне байланысты кейде еате де жіберіп жатады. Мысалы, ай зат есімі - езағ тілінде Ұдетте кҮп мағыналы сҮз де, сондай-ағ омоним ретінде де еаралады. Ол кҮп мағыналы сҮз ретінде астрономиялығ атауды да, уағыт Үлшемін де теуеу еиралы еызметінде жұмсалып Ұдемілік, кҮрік мғымын да, ауыс мағынаны да білдіреді.

СҮзді! кҮп мағыналылығы жалпы халықтығ ауыс мағынаны! негізінде жасалады. КҮп мағыналы сҮз еай стильде болса да еолданылады. Бірағ оны! е! кҮп жұмсалатын жері – кҮркем шығарма.

Омоним. Омонимдер жеке тұрған еалпында стиль тірлеріні! жалпы еайсысында да еолданылады. Омонимдерді! еатар алып, еабаттастыра еолдануға келгенде, стиль тірлеріні! бҰрінен мұндай ерекшелік байсамайды. Оларды бір контексте, не бір сҮйлемні! Үзінде дҰл осылай Үз ара жарыстыра пайдалану кҮбінесе публицистикалығ стиль мен сҮйлеу, кҮркем Ұдебиет стильдерінен айсын кҮрінеді.

Омонимдерді! Ұдеби шығарма стиліндегі кҮркемдік еызметі Ұр тірлі. Бұл - Ұрбір жазушыны! шеберлігімен байланысты ербылыс. Бірағ кҮркем Ұдебиет стиліндегі омонимдер мен сҮйлеу стиліндегі омонимдерді бір-бірінен ажыратуда біраз еиындығ бар. Себебі, кҮркем Ұдебиет стилінде еолданылатын омонимдерді! кҮпшілігі –

кiнделиктi сJйлеу стилiнде Ўдеби еалыптасеан, жалпыхалыетые сипат алып кеткен сJздер. Ал, булардан баса, кJркем Ўдебиет стилiне бейiм тiратын омонимдердi! еашан да контекстiк сипаты басым болып келедi. Сырт тiл-асы бiрдей, екi сJздi! Jз ара омонимдiк еатынасы белгiлi бiр контекс iшiнде -ана байсалады. Мысалы: **jара** тiнде **сара** баспасы, Ертистi арлы-берлi кезген еайыешыны еашан кJрдi!. Мысалда-ы **тiс** мJнiндегi **сара** сын есiмi Ўдебиеттегi албасты ма-ынасында-ы **сара** сJзiмен омонимдiк сипат алып тiр. Бiрае **сара** сJзi осы контексте -ана омоним бола алады. **jара** еасае кедей болсам да, **сара** ниет болмаспын деушi е!. Жамандые сенi! даты! едi. jасиетi! сол едi. Мiндай контекстiк омонимдер асын, жазушыларда бiркелкi бола бермейдi. ыткенi, жо-арыда-ыдай контекстiк омонимдердi! кJркем Ўдебиет стилiндегi еолданылуы авторды! сJз еолдану шеберлiгiмен байланысты.

Синоним. Синонимдер еай стильде болса да, бJрiнде бiрдей дJрежеде еолданылмайды. Ресми-ке!се, -ылыми стильдерде синонимдердi! жеке бiр сы!арлары кейде ретiне еарай еолданылады. Ал, екi не iш синоним бiрдей жiмсалмайды. Булай тек публицистикалые жJне сJйлеу стилiнде, кJбiнесе кJркем Ўдебиет стилiнде жiмсалады. Мысалы: **а-айын** жJне **сарындас** сJздерiнi! Jз ара синонимдiк сипаты бар. Бiрае, со!-ы сJз кJбiнесе кJркем Ўдебиет стилiнде -ана еолданылады, сJйлеу тiлi стилiнеде Jте сирек айтылады. Жалпы туыс, а-айын ма-ынасында-ы **сарындас** негiзiнен кJркем Ўдебиет стилiнде, шешендiк стильде, ара-тiра сJйлеу тiлiнде еолданылады. *Серт, уJде, ант* сJздерi бiр-бiрiмен ма-ыналас. Жеке кiйiнде стиль тiрлерiнi! еай-еайсысында да еолданыла бередi. Екеуi, не iшеуi еатар кJбiнесе кJркем Ўдебиет стилiнде, сондай-ае публицистикалые стильде кездеседi.

Жазушы да, -алым да, басаалары да синонимдi Jдетте бiр сJздi еайталай бермеу iшiн еолданылады. Синонимдер, Jсiресе, кJркем

Ўдебиет стилінде жиі ұшырасады. Кіркем Ўдебиет стилінде синоним белгілі бір ойды толықтыра тісу, нақтылап, дәлді айту ықпайында еолданылады.

Антонимдер. Антонимні де ұрбір стиль тіріндегі еолданылу дәрежесі баса. Рас, кіп мағыналы сз, омоним, синоним түрізді, антоним де жеке тұрған кйінде стильдерді жалпы ғай-ғайсысында да еолданыла береді. Мысалы, **ғара** мен **ағ**, **іші** мен **сырты**, **аз** бен **кіп** дегендер із ара антонимдік ғатынастағы, яғни ғарама-ғарсы мағыналы сздер. Бұларды бұрі де жеке-жеке тірінде кез келген стильде жұмсала береді. Бірағ ғарсы мұнді мұндай сздерді ғатар алып, ғабаттастыра еолдану кейбір стильде ғана мйкін болады. ғылыми, ресми-кейсе стильдерінде антоним сздер сирек ұшырайды. Кіркем Ўдебиет стилінде антонимдерді ғызметі де айрығша байғалады. Бұл ерекшелік оларды мағыналығ табиғатымен байланысты. йткені, тіліміздегі осы ғарсы мұнді сздерді ағын, жазушылар-із ара ғатар алып, шығарма тіліні кіркемдігіне жұмсайды.

Ағ денесі ашылып, **ғара** шашы тігіле жайылып жатыр. Бұларды тобынан жырылып ғалған сғлу ғыз **ағ** кйлек, **ғара** кемзелімен ауылды тісін ашып.

Антонимдер сондай-ағ публицистикалығ стильде де еолданылады. Онда да сол белгілі бір ойды ұсерлі етіп жеткізу мағсатында еосарлана жұмсалады.

Тексеру сұрағтары:

1. Сз мағыналарын тілді ғайсы саласы ғарастырады?
2. Сзді ауыс мағыналары ғайсылар?
3. Кіп мағыналы сзбен омоним сздерді айырмашылығ еандай?
4. Антоним дегеніміз не?
5. Синоним ше?

Тірек ұымдар:

1. **Метафора** – ауыс мағынадағы не ұсірелеу мағынасындағы сз.

2. Метонимия - бір зат пен екінші затты! Жз ара мсастығыны! негізінде жасалатын сЖздер.

Фразеологизмдерді! стилистикалыс сызметі

«Фразеология» термині ке! мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі тұрасты сЖз тіркестеріні! барлыс тірлеріні! жиынтығы деген мұымды білдіреді.

Тілімізде еолданылатын жеке сЖздермен бірге к!птыеген ерекше салыптасқан сЖз тіркестері ж!не с!йлемшелер бар. Ол сЖз тіркестеріні! екі не онан да к!п компоненттері болады, бірае сЖз тіркестері семантикалыс бірлікте болып, тұтас бір мұымды білдіреді. Мысалы: кЖз бояу, ж!регін! тігі бар, еу бастан еуырдасты! ет алғаны.т.б. Мұндай тұрасты сЖз тіркестеріні! мағынасы ғасырлар бойы салыптасып, ел аузында к!п айтылып жалпы халысаа тісінікті болып кеткен.

Мағынасы жалпыға белгілі, грамматикалыс байланысы жағынан бір бітін единица болып, еолданылуы д!ст!рге айналған тұрасты сЖз тіркестерін тіл білімінде фразеологиялыс орам немесе фразеологизмдер деп атайды.

Фразеологизмдерге идиом, фраза, мағал-м!телдер жатады. Сонымен бірге салыптасқан тиянасты фразеологиялыс топға жататын сЖздерді! бір саласы - еос сЖздер. жағае тіліндегі еос сЖздер форма жағынан да, семантика жағынан да тірлі-тірлі болып келеді. јос сЖздер !детте екі сЖзді болады. °ш сЖз еос сЖздер сирек кездеседі.

Фразеологизмдерді! Жзіне т!н негізгі сасиеттері:

1. Дайын тілдік единица ретінде жұмсалады.
2. Жалпыға бірдей танылған еолдану зағы болады.
3. Мағына бірлігі саеталады.
4. Екі сЖзден кем болмайды.

Фразеологизмдерді еай-еасйсы болмасын бЎрі де еі ал-аш халыетыі сЙлеу тілі негізінде еалыптасған. Сондытан олар Жмірді барлые саласын еамтып, ішкі мазмұны жа-ынан Јте бай келеді. Фразеологизмдер, алдымен, адамдардыі ой-сезімін, ара-еатынасын, Жмір тануын білдіреді.

јазае тілі фразеологизмдерініі біразы Јткір сыеаеа еұрыл-ан. Ол еасиет Ўсіресе жа-ымсыз образдарды сипаттайтын идиом, маеал-мЎтелдерде баса сезіледі. Мысалы: «тїе Істінен сирае ұйыту», «еу бастан еуырдаетые ет алу», «жұмыртеадан жїн сырыеан», «ит екеш итке де бір сїйек еарыз» т.б.

Фразеология – тұраеты сЈз тіркестерініі жїйесін зерттейтін тіл туралы -ылымныі бір саласы. Фразеология – соі-ы жылдары дамып, еалыптаса баста-ан жаіа лингвистикалые пЎн.

Фразеология Јз алдына бЈлек лингвистикалые пЎн ретінде тіліміздегі фразеологизмдерді еұрылысына ма-ыналые ерекшелігіне еарай жіктеп, топтастырады жЎне тұраеты сЈз тіркестерініі еұрамын аныетап, оныі жасалу жолдарын, даму заідылыетарын зерттейді.

Тұраеты сЈз тіркестері тілімізде екі тїрлі еызмет атеарады:

Бірінші, фразеологиялые единицалардыі негізгі еызметі – заттыі не еұбылыстыі атын білдіретін жЎне сЙлем тїрінде келіп, пікір алысу еұралы болатын тілдін элементі.

Екінші, фразеологиялые единицалар тілімізге образды: бейнелі жЎне мЎнерлі реі беруде, тіліміздіі эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыруда зор мЎні бар. Тұраеты сЈз тіркестерініі осы еызметініі стилистика ішін мЎні ерекше зор.

Фразеологиялые единицалар тілімізде кЈркем, бейнелі етіп, о-ан айрыеша Јн береді. Ол сЙлеу жЎне жазу тілімізде ауыс ма-ыналы метафоралы сЈз тіркестерін жЎне баса да бейнелі сЈз орамдарын орнын тауып, настылы дЎл еолданумен байланысты.

Образдылығ - тұрақты сJз тіркестеріне тҰн есиет. Мысалы, алдану – тағыр-а отырып еалу; момын - еой аузынан шJп алмас; алыс – ит арғасы еиян; жас – белінен бесік табы кетпеген т.б. Бұл тұрақты сJз тіркестеріні! ерамында-ы компоненттеріні! бҰрі де ауыс ма-ыналы сJздер. Мұндай сJздер – айтылатын ойды бейнелі жҰне Ұсерлі ма-ыналы сJздер. Мұндай сJздер – айтылатын ойды бейнелі жҰне Ұсерлі жеткізу ішін таптырмайтын тілдік еррал.

Фразеологизмдер Jздеріні! бейнелік еррылысы жа-ынан да Ұр алуан болып келеді. Онда тұрақты эпитет, тұрақты теіеу, тұрақты Ұсірелеу сияқты поэтикалығ тіл ілгілеріні! бҰрі де бар:

Тұрақты эпитет: еыпша бел, бұра! бел, ай еабае, сімбіл шаш, ае сұісар, алма мойын, ин жанды, жылғы мінезді, айыр тілді т.б.

Тұрақты теіеу: атеан таідай, инені! жауысындай, кJзді! еарашы-ындай, шJккен нардай, еорды! еызындай, есекті! мияндай, инемен ердые еаз-андай, кJзге біткен сійелдей, тонны! ішкі бауындай, сJзі тійеден тіскендей т.б.

Тұрақты Ұсірелеу: кJл-кJсір, телегей-теііз, кJп тікірсе кJл болар, Ұлемде теіі жое, ай десе аузы, кін десе кJзі, кJзі шарасынан шы-у, жаны мұрныны! мшына келу т.б.

Тұрақты литота: Ұсірелеуде белгілі бір зат не ербылыс шамадан тыс ілкейтіліп айтылса, литотада, керісінше, Jте кішірейтіліп сипатталады. Мысалы, тізе бікпеу, бел жазбау, кірпік еаепау, кJз ілінбеу, тірі жан жое, бір минутеа немесе діниені бір уыс еылу, бір тарыны! еауызына сию т.б.

Фрезологизмдерге образдылығ, мҰнер беретін синтаксис, фонетика жҰне ыр-ае сияқты кJптеген тҰсілдер бар. Бұл тҰсілдер тұрақты сJз тіркестерін поэтика-а жаеындатады. МҰселен, фразеологизмдерді! кJпшілігі шендестіру, дамыту, параллелизм, анафора сияқты поэтикалығ синтаксиске еррал-ан.

Шендестіру: антитеза жолымен ерыл-ан тұраеты сJз тіркестері: мы! асу-а бір тосу, бірде бие, бірде тйе, тіздегі май ішсе, ййдегі зҰр ішеді т.б. Антонимге ерыл-ан маеал-мҰтелдер: кJп ты!да, аз сJйле, бетегеден биік, жусаннан аласа, еріншек егіншіден елгезек масаешы озады т.б.

Оксюморон: ма-ынасы еарама-еарсы, антоним сJздер Jз ара тіркесіп, бір м-ымды білдіреді: тірі Jлік, тірі жетім, жаман жаесы кJру. УҰдеден шы-у, жіпсіз байлану, пышаесыз бауыздау, еайырсыз пайдадан, еайырсыз залал, тікеннен гіл, захардан бал, тйені! ерйры-ы жерге тигенде т.б. дегендерді! Ұзіл-ойын аралас келетін сJйлеу тілі фразеологизмдеріні! оксюморон-а мсасты-ы байсалады.

Дамыту: оеу – білім брла-ы, білім - Jмір шыра-ы, тай ернан-а жеткізер, ернан атеа жеткізер, ат мұратеа жеткізер т.б.

Парараллелизм: киім кірі жуса кетер, кJіл кірі айтса кетер, гіл Jссе жерді! кJркі, еыз Jссе елді! кJркі, с!гіні! жарасы бітер, тіл жарасы бітпес т.б. Бұл ербылыс маеал мен афоризмдерде жиі кездеседі.

Анафора: анафора деп сJзді не сJйлемшені сJйлемні! басында бір ы!-ай еайталауды айтады: еол-еолды табады, бояушы-бояушы дегенге сасалын бояйды, кJре-кJре кJсем болады, сJйлей-сJйлей шешен болады т.б.

Эпифорада еайталанатын сJз керісінше сJйлемні! ая-ында келеді. Мысалы, жаз шана!ды сайла, еыс арба!ды сайла, аласаны атеа санама, жаеыны!ды жатеа санама, аштые ас тал-атпайды, аштыетые жас тал-атпайды т.б.

жайталауды! бұл тірлері каламбурды! жасалуына негіз болады. Дїниесор – дїниені! ерлы, еашпа-ан еашар сиырды! уызы, бояушы бояушы дегенге сасалын бояйды, жаесыда кек жое, кектіде тек жое

мысалдар тібірлес сJздерді! Ёр тірлі ма-ынада еолданылуы арғылы жасал-ан каламбурлар.

Тұраеты сJз тіркестері мен сJйлемшелерді! бір-бірімен ма-ына ұсасты-ын Ёдетте фразеологиялые синоним дейді. Мысалы, жұм-ан аузын ашпау, «Ёндемеу» деген сJзге эквивалент болса, екінші жа-ынан, тіс жармау «лЁм демеу» деген сJз тірксетеріне синонимдер эквивалент болады.

Фразеологиялые синонимдер екі, Ёш, тJрт одан да кJп болып келе беретіні байсалады. Мысалы:

Телегей-теііз, кJл-кJсір. Ит жанды, жылсы мінезді (тJзімді). Ма!дайы ашыл-ан, сыдыр дары-ан, бае еон-ан (баеытты). Са-ы сыну, тауы ша-ылу, жірегі шайылу (беті сайту) т.б.

Кейбір фразеологиялые синонимдер бірінен со! бірі сатылап дамып, сJз тіркестеріні! ма-ынасы ке!ейе тіскен. Бұ-ан уаеыт пен еашыетыеты білдіретін фразеологизмдерді мысал-а келтіруге болады: шай сайнатым, с!т пісірім, ет асым, бие сауым; таяе тастам, арған бойы, еозы кJш жер, ат шаптырым т.б.

Фразеологизмдерді! бір ерекше сипаты – масал-мЁтелдерді! Jзара синонимдес келуі. Мысалы:

1. Алды!-ы арба салай жірсе,
Со!-ы арба солай жіреді.
2. Сиыр су ішсе,
Бұзау мұз жалайды.
1. Тау мен тасты су бұзар
Адамзатты сJз бұзар.
2. Jотыр еолдан жұ-ады,
ПЁле тілден жұ-ады.

СJйтіп фразеологиялые синоним дегеніміз - Ёр тірлі образдар-а құрал-ан, бірае ма-ынасы бір-біріне жасын, тұраеты сJз

тіркестері. Фразеологиялық синонимдерде плеоназмдар мен перифразалар да жатады.

Плеоназмдарға мысалдар: жарым-жарты, самал жел, ұлан-байтақ, соғыр салын, жарық сұлу, сұқке тіс, ағыр аяғы т.б.

Перифразаларға жататындар: ғыз бала – тәсіл тігер, ғырық жеті; ер бала – ат ұстар, еркек кіндік; ағаш аз - сәлем таяз; Перифразаның ерекше бір түрі – эвфемизм. Перифразаның бұл түріне бірнеше мысал келтірейік. «тірікші – аузының желі бар; тісінеді – тілбесі тесік; ұры-сұлының жымырғасы бар; ұрлану - сұлды болу т.б.

Фразеологиялық синонимдер бір-бірінен семантикалық ретіне, стильдік бояуына және сұздану аясына сарай ерекшеленеді. Мысалы, тайға тақпа басқандай, атқан тақдай, соғырға таяқ ұстатқандай синонимдер ашық, айқын деген ұғымды білдіретін мағынасы жағын сұздердің тіркестері болғанымен, олардың экспрессивті сәсіеті мен сұздану аясы бірдей емес. Мұндай Жзгешелікті алдыңғы арба сарай жірсе, соңғы арба солай жіреді мен сиыр су ішсе, бұзау мұз жалайды сияқты мақал-мәтелдерден де байқаймыз. Ал кейбір фразеологиялық синонимдер бірі-ай болып келеді: беті сайту, сағы сұну, тауы шағылу, жірегі шайлығу т.б.

Тексеру сұрастары:

1. Фразеологияның зерттеу объектісі.
2. Тұрақты сұз тіркестерінің стилистикалық ғызметі сандай?
3. Фразеологиялық синонимдердің түрлері.

Тірек ұғымдар:

Фразеология – белгілі бір тілдегі тұрақты сұз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды білдіреді. Фразеология – тұрақты сұз тіркестерінің жілесін зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы.

Фразеологиялығ еденицаларды: эмоциональды- экспрессивтік бояуы

Жеке сӀздерге тӀн эмоциональды-экспрессивті тұраеты сӀз тіркестерінде де болады. Я-ни бұрыннан еалыптасып тұраетал-ан айрығша экспрессивті бояулы сӀз тіркестері болады. Экспрессивті тұраеты сӀз тіркестерін сол дайын кӀйінде пайдаланып сӀйлеуші зат не ербылыс туралы Ӏзіні: кӀзеарасын жӀне оны еалай ба-алайтынын білдіреді. Экспрессивті тұраеты сӀз тіркесі сезімге айрығша Ӏсер етеді. Мысалы, Ӏріп ауыз-а сал-андай, жӀрек жұтеан деп жа-ымды образ туралы айтылса, еоян жӀрек, тас бауыр, жұмыртеадан жӀн еыреған дегендер жа-ымсыз образдар жайында айтылады. Бұл мысалдарда-ы экспрессивті тұраеты сӀз тіркестері адамны: бойында болатын жа-ымды жӀне жа-ымсыз еылыетарды Ӏсерлі бейнелейді.

Экспрессивті тұраеты сӀз тіркестері Ӏр тірлі кӀіл-кӀйіне байланысты жұмсалады. Мысалы, кӀзімні: еарашы-ы: Ӏске сӀт! Неткен сӀмдые: Ӏара басеыр! ТӀрізді экспрессивті сӀз тіркестері тілімізде Ӏр тірлі жа-дайда еолданылады.

Эмоциональды-экспрессивті сӀздерді: тіркесін мына тӀмендегідей бірнеше топға бӀліп кӀрсетуге болады. Бірінші топға Ӏріп ауыз-а сал-андай, іші-бауыры елжіреген, емешесі еры-ан, жӀрек жұтеан, еоян жӀрек, тас бауыр, еу табан, сор ма:дай, жұмыртеадан жӀн еырыған, еу бастан еуырдаетые ет ал-ан, ит екеш иттен де бір сӀйек еарыздар сияеты жа-ымды жӀне жа-ымсыз образды сипаттайтын эмоциональды-экспрессивті тұраеты тіркестерін жатеызу-а болады.

Екінші топға Ӏр тірлі кӀіл-кӀйін білдіретін тұраеты сӀз тіркестері жатады. Бұл топға жаесы кӀру, еркелетумен байланысты еолданылатын тіркестер: кӀзімні: еарашы-ы, жан еалсам т.б. жатеызу-а болады.

Клптеген фразеологизмдерді: эмоциональды-экспрессивтік бояуы контексте аныс сезіледі.

Фразеологизмдерді: экспрессивті стильдік сасиеттеріне сарай топтастырылуы

Жо-арыда айтыл-андай тұраеты сЛз тіркестері сұрамы жа-ынан біры-ай, біркелкі болып келмейді. Фразеологизмдер де жеке сЛздер тұрізді адамдарды: бір-бірімен жасайтын сатынасыны: тіріне сарай жұмсалып, оларды: солдану аясы не кеіейіп, не тарылып отырады. Мұны: себебі тұраеты сЛз тіркестеріні: белгілі бір сатынас тірінде кЛбірек солданылып, сол стильге тұн болуынан. йткені тілді: Лзі бірнеше стильдерді: жиынты-ы болып келеді де, ол стильдерді: Ұрсайсысыны: Лзіне тұн тілдік тұсілдері болады. Фразеологизмдерді: осылайша белгілі бір стильге телінуі оны: экспрессивті сасиетін тірлендіріп отырады.

Тұраеты сЛз тіркестеріні: ішінде сЙлеу тілі ы-айында кЛбірек пайдаланылатындары – идиомалар. Ал масал-мҰтелдерді: солдану аясы идиомдар-а сара-анда кеіірек, йткені масал-мҰтелдер бейтарап солдану-а бейім келеді. Сонымен сатар фразеологизмдерді: ішінде кітаби-жазба стильдерде жұмсалып таныл-андары аз емес. Олар-а жазба тіл негізінде салыптасқан, кітаби сипатта-ы сЛз тіркестерін жатызу-а болады: Бостандыс аралы – Куба, °лкен химия, сосымша кін, дала падишасы, Інdestік заы, сұрае белгісі т.б.

Міне, тіліміздегі Ұр алуан фразеологизмдерді біртекті, біры-ай солдану-а болмайды. Сондыстан фразеологизмдерді экспрессивтік- стильдік бояуына сарай бЛліп топтастыру ы-айлы.

јазіргі сазас тілі фразеологиясы осындай белгісіне сарай мынандай Іш топса бЛлінеді: бейтарап солданылатын

фразеологизмдер, сҖйлеу тілі фразеологизмдер, кітаби фразеологизмдер.

Бейтарап еолданылатын фразеологизмдер

Бейтарап еолданылатын фразеологизмдер. Бейтарап сҖзі жалпылама деген мағынаны білдіреді. Бейтарап фразеологизмдер дегеніміз – сҖйлеу стилінде болсын, кітаби-жазба стильдерінде болсын жалпылама еолданылатын тұрақты сҖз тіркестері. җйткені, бұл топтағы сҖз тіркестерінің, стильдік сипаты болмайды.

Сондай-ае бейтарап еолданылатын фразеологизмдердің эмоциональды-экспрессивті бояуы да болмайды, зат пен ербылысты атап еана еояды. Мысалы, ит арба, ит аяе, ит кҖйлек сияқты сҖз тіркестерін алатын болсае, бұлар тек заттын аты болғандыстан, олардың экспрессивтік бояуы да, бейнелегіштік еасиеті де жое.

Осы тұрғыдан алып еарағанда, бейтарап фразеологизмдер тобына тұрақты мғым болып еалыптасған жер-су аттары жҗне кейбір терминдік сипаттағы сҖз тіркестері енеді. (җара теліз, Ае теліз, кҖз җйнек, ауыр җндіріс).

СҖйлеу тілінің фразеологиясы

Фразеологизмдер еі алғаш сҖйлеу тілінде де жазба тілінде еолданылып жалпыға танылады. җасае тілінің фразеологизмдерінің дені жазба тіл дамымай тұрып, сҖйлеу тілінің негізінде еалыптасған.

Бұл топқа еасае тіліндегі идиом, мағал-мҗтелдер жҗне наеыл сҖздер жатады. СҖйлеу тілінде жұмсалатын тұрақты сҖз тіркестерінің еұрамында еарапайым, тұрпайы сҖздер жҗне кҗсіби фразеологизмдерді жатезуға болады.

Кҗсіби сипаттағы фразеологияға шопанның җке таяғын мстауы, студенттердің еұлап еалуы, ееытушылардың ашые сабае сияқты тіркестерді атауға болады. Ескі еоғамға тҗн фразеологияға

жаугершілік, барымта, саудагерлік, пайдакїнемдікпен байланысты ту-ан тіркестер жатады: барымта-а еарымта, сауда саеал сипа-анша, саудада достые жое, есепсіз дїние жое т.б. арапайым, тұрпайы фразеологизмдерді еолданылу аясы тар: соеыр-а баяе мстатееандай, ит жоета шошеа іреді т.б.

Сїйлеу тіліні фразеологиясы басаа стильдерге ара-анда варианттар мен синонимдерге іте бай келетіні байсалады. Сїйлеу тіліндегі фразеологиялые синонимдер образдылы-ы жўне экспрессивті бояуы жа-ынан сан еырлы, ербылмалы келеді, Бұл ербылыс тілінде айрыеша бір эмоционалды реі береді.

Кітаби сипатта-ы фразеологизмдер

ай стиль болмасын ізіні ерекшелігі болады. Ол ерекшелік стильдерді бір-бірімен салыстыруда байсалады. Сїйлеу тіліні фразеологиясы кїнделікті тұрмыста ауызекі сїйлеуде еолданылып, оны экспрессивті стильдік бояуы еркелету, Ызіл-сыеае, тұрпайы, арапайымдылые мўнде болса, кітаби тіл фразеологизмдегі кітаби тілге тўн. Кїркем шы-армада поэтикалые сипат, публицистикалые шы-армада салтанаттылые басым болса, -ылыми шы-армалар логикалые дўлдікті тілейді т.б.

Ал жазба тіл фразеологиясы поэтикалые, публицистикалые жўне терминдік сипатта болып келеді. Бұл топта-ы фразеологизмдерге жазба тіліні негізінде салыптасеан тұраеты сїз тіркестері тігел енеді.

Жазба тілді негізінде салыптасеан фразеологизмдер ерамы жа-ынан Ыр алуан. Бұл топта еанатты сїзге айналып кеткен саяси сайраткерлер мен жазушыларды Ыр алуан Ыр кезде айтеан сїздері мен кїрделі терминдер, саяси мрандар бар. жанатты сїздерге жататын тіркестер: «Аз да болсын, жаесы болсын, еуып жету жўне басып озу». «әлі жандар», «Дворян мясы», «ірундаета-ы адам» т.б.

Бұл сJз орамдары орыс тілінен публицистикалық және кJркем шығармалар арқылы еніп, езаға тілі фразеологиясын байыта тісті, сондай-ақ езаға-ағын жазушыларының еаламына тұн еанатты сJздер де аз емес. Мысалы, үкесінің баласы адамның дұшпаны, адамның баласы бауыры. Адам баласына адам баласының бұры дос. Адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді (Абай)

Жазба тілдің негізінде еалыптасқан фразеологизмдердің бір тірі – терминдер. Терминдерге мұсақ болатын жерлері бар. Алдымен кJрделі терминдер сJз тіркесі кJйінде жұмсалып, зат және ербылыстың атын білдіреді. Заттың, ербылыстың аты – тұрақты категория. Солай болғандықтан кJрделі терминдер де тұрақты сJз тіркестері ретінде еолданылады. Кейбір кJрделі терминдер бейнелі сJз тіркестерінің ілгісінде келеді. (Су еарағы, соеыр ішек, асеазан, кJз Ұйнек, сегіз кJз, ақ олимпиада, Жетіеарағышы, кJгілдір отын т.б.)

КJрделі терминдегі бұл белгілер оны тұрақты сJз тіркестері ретінде еарауға мJмкіндік береді.

КJрделі терминдер заттың не ербылыстың аты болғандықтан Jмiрдiң Ұр тiрлi салаларын еамтиды. (-ылым, техника, спорт, шаруашылық т.б.)

КJнерген тұрақты сJз тіркестері

Тілімізде тек еана кJнерген сJздер ғана емес, сонымен еатар кJнерген сJз тіркестері де бар. Фразеологизмдердің ерамында архаизмдер де, историзмдер де кездеседі. Сондықтан оларды фразеологиялық архаизмдер мен фразеологиялық историзмдер деп екі тiрлi атау орынды сияқты.

Фразеологиялық архаизмдерге тілдің даму процесінде жалпылама еолданудан шығып еалған кейбір тұрақты сJз тіркестері жатады. Бұл топтағы фразеологизмдер кJбінесе діни мұым мен салт, Ұдет-ұрыппен байланысты сJз тіркестерін еамтиды.

Діни мұыммен байланысты келетін сJз тіркестеріне бесін намаз, сегіз жұмбақ, жеті тамрақ, еыл кJпір, асыр заман, топан су, ербан айт, ербан шалу, ермалдық айту, кJк еошары! болайын, жерге тiскен жеті Ўліп, –айып ерен сырық шілтен, Ўулиеге ат айтып, еорасан–а еой айдатып т.б. жатады. Салт, Ўдет–мұрыппен байланысты сJз тіркестеріне жататындар: еырық жеті, отыз жеті, мұрын бару, ірге кJру, отқа май ерү, шашу шашу, еол мстатар, бет ашар, шаш сипатар, бауыздау ерда, Jлі–тірісін беру, еос еатын алу, тоқал алу, тJсек жа–ырту, сJйек жа–ырту.

Фразеологиялық историзмдерге тарихи бір кезеде зат не ербылық туралы мұымды білдіріп, еазір онша кJп еолданылмайтын тұрақты сJз тіркестерін жатқызу–а болады.

Историзмдерге жататын тұрақты сJз тіркестері: бай баласы, жарлы баласы, ата баласы, еара шаруа, еара шекпен, бас байлығы, кедей теідігі, Ўйел теідігі, Jз ара салық, тап жауы, халық жауы, кедейлер комитеті т.б.

Ал кейбір фразеологиялық историзмдерді! бір компоненті жағартылып еолданылады.

Фразеологизмдер ертеден халықпен бірге жасасып келе жатқан бейнелі сJйлеу ілгілері бол–андықтан, онда кJнерген грамматикалық формалар да кездеседі. Мысалы: «ат жақсы еартада, негізіне тартады» немесе «жақсы сылаумен жариды, жаман сылаумен кериді» дегендегі «кериді», «еартады» формалары – кJнерген формалар.

Тұрақты сJз тіркестерінің ішінде Jзінің кJнелігі жа–ынан идиомдар ерекше орын алады. Бұл ретте I.Келесбаев былай дейді: «Идиомдар Ўр бір тілдің Jзіне тJн категориясы болумен еатар, бұл категория – басқа сJз тізбектеріне еара–анда ана–мұрлым кJнеленген категория. Басқаша айтқанда, бірнеше сJздің тобы идиом болу ішін кJп замандар болу керек, Jйткені идиомның шеберіне енген сJздер

дерексізденіп, Жіні! тікелей ма-ынасынан айрылу Ішін белгілі бір мерзімдік шарт керек. ұр тілді! Жіне лайық идиомды сЖдері болу Ішін, сол тілге бұл шарттан баса халықты! салт-сана, Ұдет-ұрып, тұрмыс-кй, мҰдени дҰрежесі, орталықты-ы керек екендігі белгілі нҰрсе»

КҰнерген тұрақты сЖ тіркестері жҰне Ұлеуметтік мҰнді фразеологизмдерді М.Ұуезовті! «Абай жолы», С.Мұқанов «Сұлушаш», «БотагЖз», -Місіреповты! «Оян-ан Жлке» жҰне баса шы-армаларынан кездестіреміз.

Тексеру сұрастары:

1. Бейтарап еолданылатын фразеологизмдер дегеніміз не?
2. Фразеологизмдерді! экспрессивті стильдік еасиетіне еарай еалай топтастырылады?
3. СЖлеу тіліні! фразеологизмдері мен кітаби сипатта-ы фразеологизмдерді! айырмашылы-ы неде?
4. КҰнерген тұрақты сЖ тіркестері дегенімізді еалай тісінесі!?

Тірек м-ымдар:

Бейтарап – жалпылама деген сЖ. **Фразеология** – тұрақты сЖ тіркестері.

Фразеологизмдерді еолдануды! стилистикалық тҰсілдері

Фразеологизмдер сЖді жандандырып, тілімізге Жкірлік сипат, ұлттық аяр беретін стильдік мҰні айрықша еурал болып саналады.

Тұрақты сЖ тіркестері (еанатты сЖ, маеал-мҰтелдер, идиомдар) аз сЖбен кЖ ма-ынананы білдіреді, тілді! стильдік сапасын арттырады.

Маеал-мҰтел – астарлап, кестелеп айтатын ойды! бейнелі кЖрінісі. Маеал кЖбінесе тиянаетал-ан еорытынды ой ретінде,

сҖйлем тїрінде келеді. (КҖп сҖз – кҖмір, Аз сҖз – алтын. Жағсыдан Ырен, жаманнан жирен. Адамай сҖйлеген ауырмай Җледі т.б.)

МҤтел формасы жаңынан бейнелеп сҖйлеуді элементті сияқты. Онда ой аяқталмай, келте сайрылды. (ёзын арғау, кеі тұсау. Ауырды! Ыстімен, жеілді! астымен т.б.)

СҖз Җнеріні асылы мағал-мҤтелдер ағын-жазушыларыны стиліні салыптасуына ығпал жасайды. Бұл жайында М.Горький «Мені жазуды салай Ыренгенім жҖнінде» деген мағаласында былай деп жазды: «Асылында мағал-мҤтелдер ебеқші халықты тұрмысындағы басынан кешіргенін, кҖргенін, саяси-Ҥлеуметтік тҤжірибесінен салыға шебер сҖяды, сол себепті жазушыны бұл материал бес саусақты жұмып, жұдырығыды тїйгендей сҖзді сынымдауға Ыретеді, Җзгелерді солай сынымдап айған сҖздеріндегі астарын аша біліп, дҤуірімізді міндеттеріне зиянды, Җлі пікірлерді Ҥшкерелеуге Ыретеді. аз басым мағалдан кҖп нҤрсе Ырендім, басғаша айғанда, ойларымды насыл сҖзбен жұп-жұмыр етіп беру Ырендім»

Фразеологизмдер – сҖйлеу тілінде де, жазба тілде де кҖп Җльғольолданылады. Ал оны бейнелегіштік-мҤнерлегіштік сипаты Ҥсіресе кҖркем жҤне публицистикалығ шығармаларда айғын кҖрінеді.

КҖркем шығармада: «Осындай аумалы сағаттарда саланы халі ғыл Ыстінде тұрған еді».

Фразеологизмдерді солдануды екі тїрлі тҤсілі бар:

1. Фразеологизмдерді жалпы халықтығ формада солданылуы.
2. Фразеологизмдерді Җзгертіліп, авторлығ Җдеумен солданылуы.

Фразеологизмдерді жалпы халықтығ формада солданылуы

Фразеологизмдерді жалпы халықтың формада еолдану – жалпы-а таныл-ан белгілі тҰсіл. Мұнда айтылып не жазылып жеткізілетін ой-а кҰркемдік сипат беру маәсаты кҰзделеді.

Автор тілінде: «жарағҰз 32-ағ жаста. **жаралы жаулығ** салынып, ызулы базар есігін жапеанына алты жыл болды... Одан бұрын жарағҰз **тіршілік базарында** еркін жізіп жірген еркемін дейтін» немесе «Бұл Ұзі жеті атасынан уызы арылма-ан, ба-ы тайма-ан, солынан мұры кетпеген, бір жағсылығ етпеген, басы сҰждегая__яяесеяяеЗен, жаяяямандыетан басканы сіймеген, бірді-бірге атастырып, елді еан жылатумен **шынжыр балағ, шұбар тҰс, санды ауыз** атан-ан бір жауыз еді».

Бұл келтірілген мысалдарда еаралы жаулығ, тіршілік базары, жеті ата, уызы арылма-ан, ба-ы тайма-ан, шынжыр балағ, шұбар тҰс сияқты фразеологизмдер еолданыл-ан. Оларда жалпыхалықтығ форма саеталып, автор тілі мен кейіпкер тілінде бейнелегіш мҰнерлі еурал ретінде пайдаланыл-ан.

Фразеологизмдер жалпы халықтығ формада -ана еолданылмайды. Сонымен еатар Ұзгертіліп, Ұделіп те жұмсалады, бұл тҰсіл кҰбінесе асын-жазушылар-а тҰн.

Жалпы халықтығ еорда-ы тұрақты сҰз тіркестерін кҰркемдік маәсатта Ұдеп пайдалануды! мына тҰмендегідей жолдары бар:

1. Фразеологизмдерді! ма-ынасы кеіейіп, экспрессивті бояуы айғындала тіседі.

Бар жазам – кіштілермен жарысқаным,

Жыртқаным сорлы жұртты! **намыстарын.**

2. Жалпы халықтығ формада-ы тұрақты сҰз тіркесін Ұзгертіп еолдану арсылы жаға ма-ына беріледі.

Мысалы, «берекелі болса ел, жа-асы жайлау ол бір кҰл» деген маәсалды! желісі былай пайдалыныл-ан.

Абайда:

Ке! жайлау – жал-ыз бесік жас бала-а
Алла асыр-ан пендесі аш болама?
Ер жеткен со! сыймасын ке! діниеге,
Тыныштые пен зар боларсы! баспана-а.

3. Тұраеты сJз тіркесіні! еррылысы Jзгертіліп еолданылады.
Мысалы: Абай «Бір асеан-а бір тосеан» деген мЎтелге сйеніп, Jле!ді былай ерра-ан:

Бір -ылымнан басыаны!
Кеселі кJп **асеан-а.**
Одан їміт кім еылар,
Жол табар деп сасыанда
СJйтп асеан жолы-ар
Кешікпей-ае **тосеан-а...**

4. Жалпы халыетые тұраеты сJз орамы шешендік сJз їлгісінде еррылып, оны! бұрын-ы ма-ынасы толыетырылып дамытылады. Бұл тЎсіл кJбінесе М.ўезовті! стиліне тЎн.
Мысалы:

Арыстан ай-а шауып мерт бол-анымен, артынан жортеан баласы арыстандые етпей еоймас. Ае сұеар ау-а шырмал-анмен, мясынан ршеан балапан сұеарлые етпей еоймас».

5. Тұраеты сJз тіркесіні! бір компоненті Jзгертіліп, жа!а мазмұнда еолданылады:

Дїние кїрін жуынып
КJрїніп ой-а сJз салар (Абай)

6. Фразеологизмдер кJбінесе ауыс ма-ынада жұмсалып, тілімізде бейнелегіш мЎнерлілік еызмет атеаратыны белгілі.
Бїрае стилистикалые тЎсіл ретінде тұраеты сJз тіркестері тура ма-ынада да еолданылады.

С. Мреанов «жай тіскендей» деп телеу ретінде жұмсалатын тұраеты сJз тіркесін:

Капиталды! байлы-ын,
Октябрь жерге таптады
Кілін кЖке мшырды
ТЖбеден жай тісірді – деп еолданады.

7. Асын-жазушыларды! стиліне тҰн та-ы да бір ерекшелік ол – бұрыннан белгілі тұрақты сҰз тіркесіні! Ілгісімен жа!а сҰз орамдарын еалыптастыру. Мысалы: «сырты жылтырауыеты! іші еалтырауые» - деген мҰтелді! Ілгісімен тЖмендегідей сҰз орамдары жасал-ан.«КЖбіні! сырты бітін, іші тітін», «Ішім Жлген, сыртым сау», «Ішім тол-ан у мен Жрт, сыртым дірдей» т.б.

СЖйтіп, фразеологизмдер Ұр тірлі жолмен жұмсалады. Кейде жалпы халыетые формада авторлые Жідеумен Жзгеріп те еолданылады. Фразеологизмдерді еолдануда-ы бұл тҰсілдер Ұр тірлі стильдік маесатты кЖздейді. Сонымен еатар Ұр асын-жазушы тұрақты сҰз тіркесіні! жа!а Ілгісін жасап, фразеологиялые еорды байытуда Жздеріні! Ілесін еосады.

Тұрақты сҰз тіркесіні! еұрылысы жа-ынан Жзгеріске мшырауы - Ұсіресе Жле!ді сҰзге тҰн еұбылыс.

ұр халыеты! Жзіні! дҰстірлі тіл Жнері болады. Жалпы халыетые тіл еолдану мен жазушыларды! тілді еолдану тҰсілі бір-бірімен ты-ыз байланысты. КЖркем шы-арма тілі жалпы халыетые тіл Жнері - еалам еайраткерлеріні! еажымай-талмай Ійренетін мектебі. Сонымен бірге бұл мектеп Ұр жазушыны! Жзіндік стиліні! еалыптасуына негіз болады. Оны фразеологизмдерді еолдану тҰсілінен аные байеаймыз. Бұрыннан белгілі кЖптеген тұрақты сҰз тіркестеріні! тірлі Жзгеріске мшырап, стильдік сапасыны! артканын сипаттайтын мысалдар жо-арыда келтірілді.

Орыс тілі арсылы енген фразеологизмдерді! еолданылуы

Фразеологизмдер – тарихи категория: бұл оған дүірлік сипат береді. Тұрақты с/з тіркестері жеке с/здер сияқты тілдік единица ретінде жұмсалады да інемі дамуда болады. Бірақ бұл ербылыс лексикаға ара-анда, фразеологизмдерде те к/п, баяу сезіледі. Оны Ұр кезде салыптасқан тұрақты с/з тіркестерінен айсын к/реміз.

Фразеологизмдерні дамуыны екі тірі бар: Бірінші, тұрақты с/з тіркестері, е алдымен, сол тілді иесі болып табылатын халықты млтты еркшелігіне арай жасалып, салыптасады. Бұл Ұр тілді ізіні ішкі даму процесімен байланысты болады. Екіншісі тұрақты с/з тіркестері дамуыны процесі. Халықтар арасындағы еарым-сатынас бір тілден екінші бір тілге фразеологизмдерді ауысып отырыуынан мімкіндік туызады. Фразеологизмдер бір тілден екінші бір тілге с/йлеу тілі жўне жазба нұсқалар арғылы ауысады. Мўселен: к/к базар, к/к бояу, імір сабағы, Ұрбір істі басталуы еиын, ештен кеш жаесы, жылтыраанны бўрі алтын емес, бейбітшілік к/гершіні т.б. тіркестер бізді тілімізде орыс тіліні ыспалымен салыптасып, фразеологиялы еорымызды байыта тісуде.

Сондай-ақ, Келдім, к/рдім, жеідім (Юлий Цезарь). Уаыт бізді пайдамызға еызмет етеді (Гладсон). Бўрі де аады: бўрі де ізгереді. Стиль – ол адам (Баффон). т.б. сияқты Ұр тірлі халықты афорзмдері де бізге орыс тілі арғылы енгені белгілі.

С/йтіп еай тілді болмасын фразеологиясы халықтарды ізара еарым-сатынаста болуыны нўтижесінде бірін-бірі толықтырып отырады. Ал бұл мўселе, бір жағынан, фразеологизмдерді сўтті аударылуына да байланысты. Яғни бір тілдегі фразеологизмдерді екінші тілге аударыланда оларды жымдасып, жаты е болып жұмсалуында.

Фразеологизмдерді бір тілден екінші бір тілге аударуда Ұр халықты ізіні тілді еолдану дўстірін мреият ескеру сажет. Сонымен бірге ол фразеологизмдерді е ал-аш еай тілге тўн екенін жўне

оны! еалай еалыптасеанын білу керек. Мысалы, жо-арыда келтірілген «Вот где зарыто собака» (Итті! кJмiлген жері осы) мен «Буря в стакане воды» (Стаканда-ы суды! бiрeылы) деген сJйлемшелер – орыс тiлiнде басаа тiлдердi! Ёсiрiнен ту-ан аудармалар.

«Итті! кJмiлген жері осы» деген сJйлемше е! ал-аш неміс тiлiнде еолданылып еалыптасады. Мұны! еалыптасу тарихы былай бол-ан: XVI -асырда Jмiр сiрген неміс жауынгерiнi! итi болады. Ол ит бiр кезде иесiн Jлiмнен алып еалса керек. Итті! бұл жаeсылы-ын ба-ала-ан иесi о-ан Jлгеннен кейiн о-ан айрыeша кJз тартарлыe ескерткiш орнатады. Ескерткiштi кJруге жер-жерден адамдар келетiн бол-ан. Олар келген бетте жергiлiктi тұр-ындардан «үйгiлi ит еайда кJмiлген» (Где зарыта знаменитая собака) деп сұрайды екен. Осылайша айтыла-айтыла, ол аeыры еанатты сJзге айналып кеткен.

«Буря в стакане воды» - стаканда-ы суды! бiрeылы сJз тiркесiнi! де осындай еалыптасу тарихы бар. СJйлемше ауыс ма-ынада, елеусiз кJiл бJлуге тұрмайтын нЎрсеге бола жанжал шы-ару, босаа еынжылу дегендi бiлдiредi. Мұны тұi-ыш еолдан-ан француз философы Монтескье (1755-1889). Бiраe Монтескьеге дейiн де оны! «буря в горшке», «буря разливательной ложке» деген сияeты варианттары да бол-ан екен.

Жо-арыда келтірілгендей тұраeты сJз тiркестерiн Jзге тiлдерге аударма жасау iшiн, алдымен, сол тiлдегi ма-ынасына кJiл бJлiнiп, оны Ёбден мұ-ып ал-ан жJн.

Тексеру сұрастары:

1. Фразеологизмдердi еолдануды! еандай тЎсiлдерi бар?
2. Фразеологизмдердi! жалпы халыeтыe формада еолданылуына тiсiнiк бер.
3. Басаа тiлдердегi, Ёсiресе орыс тiлдерiндегi тұраeты сJз тiркестерiн Jз тiлiмiзге аудару iшiн неге кJiл бJлiнедi?

Тiрек мұ-ымдар:

Фразеология – тұраeты сJз тiркестерi.

Грамматикалые стилистика

Грамматикалые стилистика туралы жалпы тїсінік

Стилистиканы! басты маесаты, бұдан бұрын айтыл-андай, жеке сїздер мен грамматикалые тұл-аларды!, сондай-ае синтаксистік конструкцияларды! еолданылу за!дылыетары мен экспрессивтік сапасын айсындау. Олай болса, грамматикалые стилистиканы! басты міндеті – грамматикалые категориялар мен синтаксистік конструкцияларды! мўні мен ма-ынасын айсындау, сол мўн-ма-ынамен тууы, пайда болу тўсілдерін кїрсету жўне жеке тұл-алар мен шумаетарды! еолданылу жїйесі мен сферасын белгілеу. Осы міндеттер тұр-ысынан келгенде, стилистиканы! грамматикалые саласыны! ма!ызы аса ден еоярлые, ыйткені о-ан мына тўріздес себептер бар: грамматикалые тұл-алар мен синтаксистік конструкцияларды! жеке сїздер тўріздес стильдік салалар-а жіктеліп, еалыптасуы ке! тарал-ан ербылыс емес. Белгілі тұл-алар мен шумаетарды! еолданылу за!дылы-ы оларды! мўн-ма-ынасы мен таби-атына тўуелді болады. Арагідік жазуда не ауызекі сїйлеуде жеке грамматикалые тұл-аларда о-аш еолдану оларды! сыр-сипаты мен таби-атын жете білмеуге байланысты болып отырады. Газет беттерінен кездескен мынандай бір фактілерді талдап кїрейік: Сауданы! мұндай басшылары Жз тұтынушылары нені еажет етіп отыр, нені тал-айды – бұл жа-ын зерттеуге селес еарайды (газет). Москвадан келген Колотов деген жолдас Жте бір ты-ыз шаруа жїнінен сізбен сїйлескісі келеді. Осы сїйлемдерді! еайсысы да бір оеы-анда сындарлы кїрінгенімен, грамматикалые кателерден ерр емес. Ал-ашеы сїйлем еррамында-ы **сауданы! мұндай басшылары** шума-ын еарастырайые. ўдетте, ауылды! басшысы, мекемені! басшысы деп

ілік жалғау еолданылғанмен, жалпылые мўнде, ўсіресе абстракт мұым тұызатын тіркестер тұызатын тіркестер еұрамында ілік жалғау тісіріліп мемлекет басшысы, ел ағасы, сауда мўдениеті деп айтылып, жазылады. Бұл нормаға айналды. Олай болса, жоғарғы шумаеты да **мұндай сауда басшылары** деп еұру ўлдесайда жатые, тіснікті, еұлаесе жағымды. Сол сияеты, екінші сўйлемдегі **тығыз шаруа жўнінен сўйлескісі келеді** шумағыны! еұрамындағы жўн сўзіні! шығыс жалғауында еолданылуы да аса жарасымды емес. Шығыс жалғаулы сўз ўдетте іс-еұмылды! шығар кўзін, таралу мекен-орнын білдіреді. Ал мына сияеты реттерде жатыс жалғауын еолдану икемді (жўнінде). Баяндауыш еызметіндегі сўйлескісі келеді кўрделі етістігі де сол жалғауды еажет етеді.

Жазуда, сўйлеуде грамматикалые тұлғалар мен шумаестарды! орнын айеын біліп, айырмау кейде еате тісінікке соетырады. Мынадай бір мысал келтірейік: Сауда жұмысын жаесарту кўп жағдайда сауда еызметкерлеріні! ўздеріне, оларды! тапсырылған іске жан ашырлыепен еарауына, инициативашылдығы мен іскерлігіне, тұтынушыларға жайдары жұмсае мінезбен сапалы еызмет кўрсете білуіне байланысты. Осы сўйлемді бір оеығанда алғашеы «Сауда жұмысын жаесарту кўп жағдайда сауда еызметкерлеріні! ўздеріне» дейтін бўлігін бїкіл сўйлем бойында айтылған мағынаны жалпылай еорытындылап тұр. Авторды! айтайын дегені: сауда жұмысыны! жаесаруы сауда еызметкерлеріні! іскерлігіне, инициативашылдығына, тұтынушыларға жаесы еатынас жасауына, еысеасы, оларды! шумаеты сўйлемні! соғы жағына кўшіру орынды, тісінікті болатын еді. ўдетте халые тілі мұндай реттерде: «алма, жїзім, жидек, ўрік – бўрі жеміс» деп жалпылауыш сўзді соғында айтады.

еэае мўтіндерде бірінен со! бірі айтылатын синтаксистік шумаестарды! формалые жағынан да, мағыналые жағынан да бір-

бірімен сабысып, ійлесіп келуі сәзді: Ұезділігін арттырады. Сондытан Ұр шумақты тиянақтап, даралап тұратын грамматикалық тіл-аларды: Ұз орнында, Ұз иінінде еолданылуы еажетті шарт. Осы орайда мынадай мысалға назар аударайық: Ұрбір сатушы тұтынушыларға биязы, кішіпейілділік мінез кәрсете, мінсіз еызмет етіп еана еоймай, сонымен бірге сауданы: осы заманғы жаға прогрестік тәрлері мен тәсілдерін кеінен еолдану жолында табанды кәрес жәргізуге міндетті. Осы сәйлемні: басқы Ұрбір сатушы тұтынушыларға биязы, кішіпейілдік мінез кәрсете дейтін бәлімі келесі шумақпен («мінсіз еызметтетіп») мағыналық жағынан да, формалық жағынан да сабыспайды. Әйткені шумақты: соғында – е тіл-алы кәсемше айтылған. Ал бұндай тіл-алы сәздерді: бір ерекшелігі - Ұзінен кейін басаға бір тиянақты мән беретін сәзді: айтылуын еажет етеді. Сондытан бұл жерде – п тіл-асын еолдану еолайлы. Сонда бір-бірімен жалғасып, індесіп жатқан екі шумақ форма жағынан да, мәні жағынан да сабысып тұрар еді.

ежағ мәтін еұрамындағы дербес сәйлемдер жігінде де тіл-аларды: мағыналық жағынан сабыса, ійлесе айтылуы еажетті шарт екені мәлім. Мағыналары бір-бірімен ұласып жатқан дербес сәйлемдерді: баяндауыштары мәні жағынан бір-бірімен сабыспай тұрса, логикалық ойды: жәйесі бұзылып, сәзді: ырғағы кеміді. Мынандай ізінді келтірейік: Міне, ікіметіміз осы товарларды алдағы жылы жеткілікті мәлшерде шығаруды: шұғыл шараларын еолдануда. Сонымен еатар, халықты: мал шаруашылығы Ұнімдеріне деген еажеттілігін тез арада толық Ұтеуді: мәмкіндіктері де еарастырыла бастады. Жергілікті кеес ұйымдары мен сауда мекемелері Ұздеріндегі еорларды шебер пайдаланып, халықты тұтыну товарларымен ізбей жабдықтауды еамтамасыз етіп отыруға тиіс. Әйтсе де республикамыздағы сауда ісінде елеулі олеылыстар орын алып келеді. (Газеттен) °шінші сәйлемні: мәні оған дейін не

одан кейін тұрған сөйлемдерді мұнымен ұласпайды. Ұйткені баяндауыш формасы 3-жеше. Ойды; логикалығ жүйесі Ұуелі істеліп жатқан шараларды баяндап, содан соң болып жатқан кемшіліктерді айтып, осыдан кейін қана міндеттерді көрсетуді қажет етеді. Бірақ автор грамматикалығ форманы; мұның тісінбеуден ой желісін ізіп алған.

Бұдан шығаратын қорытынды: грамматикалығ түрлерарды; салыптасқан қолданылу жүйесін айқындап көрсету қажет. Ал бұл – грамматикалығ стилистиканы; міндеті. Грамматикалығ стилистика жеке түрлерар мен шумақтарды; қолданылу жүйесін айқындап, дәлелдеуде нормативтік грамматиканы; деректеріне сүйенеді. Алайда, бұдан нормативтік грамматика мен стилистика бірдей деген қорытынды шығпайды. Нормативтік грамматика сөздерді; қырылысы мен 3-жесіне қп қніл блсе, стилистика грамматикалығ түрлерарды мағынасы мен қолданылу түрғысынан қарастырады.

Стилистика сонымен қатар сөзге қосымша жалғауды; тілімізде салыптасқан нормаларын айқындау мұселелерін де қарастырады. Сөз мағынасы қажет етпейтін жағдайда, қандай қосымшаны; болсын жалғанып, қолданылуы тілді; салыптасқан нормасын, сыпатын бұзады. қазіргі уақытта қінделікті баспасөз тілінде Ұрдайым жиі ұшырайтын кішіпейілділік мінез, балалар дәрігерлері, қндірістік технологиялығ процесс түрізді түрлералануды мағыналығ қажеттіктен тұған деуге болмайды. жазақты; халығ тілінде болсын, Ұдеби тілінде болсын зат есімні; анықтауышы ызметінде жұмсалған сын есімге тағы басқа бір қосымша жалғамайды. Ұйткені мағыналығ түрғыдан ешбір қажеті жоқ. Сондықтан кіші пейілділік мінез емес, кіші пейіл мінез болуға тиіс. Сөз түрлерасын орынсыз қірделендіруді; қажеті жоқ. Осы қосымшаны; (-лығ, -дығ) қолданылуында кейде басқа да ығай байқалады. Мысалы: Желіл қнеркүсіп орындарында осындай қрескел кемшіліктерді; Ұлі де

болса орын алуыны! басты себебі Жндірістік технологиялые процестер тҰртібіні! бмзылуында болып отыр (газеттен). СҰйлем еурамындағы «Жндірістік технологиялые процесс» шумағында –лые еосымшасыны! еатарынан екі рет еолданылуы, Ұрине, орынсыз. Алғашеы сҰзге –лые еосымшасыны! еажеті жое. –лые - сҰз бен сҰзді байланыстырушы емес, сҰзге жаға мҰн береді, сын есімге еосылып, зат есім туғызады, зат есімге жалғанып, сын есім жасайды. Бул жерде –лые емес, ілік септікті! еолданылуы еажет еді.

Кейде Ұдеби тілде еалыптасеан формаларды! орнына диалектілік ерекшеліктерді еолдану да мшырасады. Мысалы: Республикадағы жеіл жҰне тамае ЖнеркҰсібіні! кейбір тірлері, суармалы жерлерді! кейбір бҰлегі осында шоғырланулы (газеттен). СірҰ, маеала авторы батыс облыстарды! бірінен болса керек, сол аймаеа тҰн ерекшелікті еолданған. Ұдеби тілде бул ретте –ған (шоғырланған) тұлғасы айтылған. Мұндай тұлғаларды! Ұдеби нормаға жатпайтыны Ұдетте нормативтік грамматикада баяндалады. Сол себептен мұндай ауытеулар стилистиканы! объектісі бола алмайды.

Стилистиканы! айрыеа кҰніл аударатын мҰселелеріні! бірі – грамматикалые тұлғалар мен синтаксистік шумаестарды! белгілі бір мағына беруде синонимдес еолданылуы. Мұндай синонимдік топтар – сҰз еайталамауды!, жинаеы да жатые болуды! аса таптырмас еуралы, тілімізде икемділігіні! дҰлелі. жаае тіліні! морфологиялые категорияларыны! ішінде де, сирек болса да, бір-бірімен синонимдес мҰнде еолданылу фактілері кездеседі. Мысалы, сын есімні! шырай тірлерін жасайтын –рае жҰне –лау аффикстерін алайые. СҰйлем ішінде кіштірек, кіштілеу тҰрізді сын есімдік тұлғалар бір-біріне балама есебінде еолданыла береді. Кейде олар мағынасы жағынан синонимдес болғанымен, Ұр тірлі мҰнде еолдануға икем келеді.

жорыта айтсаңда, стилистика грамматикамен тығыз байланысты, онымен тығыз ұштасып жатады. Бірақ стилистика сөзбен оның формаларын синтаксистік тұлғаларды белгілі бір мән-мағынамен экспрессиялы мән тұтыруды тұлғаларды есебінде қарастырады. Стилистика мен грамматиканың арасындағы тібірлі айырмашылығы осында жатыр.

Сол себептен де сөйлем мен сөздік стильдік жағынан талдау мен грамматикалық еолданылу талдау үсте бір емес. Стильдік талдауда сөйлемнің еолданылу маңсаты, сөздердің мағыналық, экспрессиялық жағынан сүйкестігі қана еске алынады.

Тексеру сұрастары:

1. Стилистиканың қандай маңсаты бар?
2. Стилистиканың грамматикамен байланысы қандай?
3. Әр мән-мағынада еолданылатын синтаксистік шумақтарға тібірлік бер.

Тірек ұғымдар:

Стилистика – стиль туралы ұғым.

Морфологиялық ұрылыстың негізгі стильдік белгілері

Морфологиялық ұрылыстың стильдік еолданыс тұрғысынан сөздік еормен салыстырғанда біршама бейтарап екені айсын. Әйткені морфологиялық ұрылыс стильдік топтардың әр саласында да бірдей, барлығына да тұн. Сондықтан сөз таптарының немесе сөз тұдырушы аффикстер мен сөз өзгерту тұлғаларының бір-бірінен ошау еолданылу сырлары анық байқала бермейді. Солай бола тұрса да, тілдің морфологиялық тұрғаларының стильдік еолданылу жүйесі мен заңдылықтары бар. Оны мына өзгешеліктерден де байқауға болады. Алдымен стилистика тілдегі синонимдік ұрылыстармен ұштасып жатады. Ал біздің тіліміздің морфологиялық ұрылысында да мұндай синонимдік еатарлар кездеседі.

ўрине, сЈз Јзгертуші, сЈз жасаушы еосымшаларды! синонимдік еатарларын айёындау, жіктеу тілді! лексикалыё еорымен салыстыр-анда Ёлдесайда еиын жұмыс. Тіпті сЈз еолдану тЎжірибесінде белгілі бір аффиксті! еай аффикспен синонимдігі барлы-ын ажырату мїмкін де бола бермейді. О-ан себеп: біріншіден, еандай бір аффикс болмасын Јзі жал-ан-ан (немесе, біріккен) тібірге еосылып, оны! Јз мЎні айёын жіктеліп тұрмайды. Екіншіден, тілді! грамматикалыё еұрылысында кез келген аффикс абстрактану процесінде ұшырайды. Соны! салдарынан, оны! Јзіне -ана тЎн мЎн-мЎнер бірте-бірте кЈмескіленіп, Јшуге айналады. јазіргі тіліміздегі бїршік, талшыё, келіншек т.б. сЈздерді осы сипатында, осы кїйінше тұтас ұ-ынамыз. Оны тібір мен еосымша-а жіктеу былай тұрсын, -шік, -шыё, -шек аффикстеріне біркезгі кішірейту мЎнері айёын сезіледі. Со!-ы сЈздер еұрамында-ы мЎндес болма-анмен, алды!-ы сЈздер еұрамында-ы сондай аффикстермен мЎндес есептелмейді. Осылар тЎріздес, жеке сЈздер ы!-айында, бір-бірімен мЎнерлік айырмасы бар, біраё орайлас ма-ыналы сЈздер жасайтын еосымшалар еатарына сын есім жасайтын -аш, -пен, -шаё, -еыр, -мен, -ыш, -шіл, -мен, -еай, -шыл жЎне -паз, -еор еосымшаларын жатёызу-а болар еді. Осылар ареылы жасал-ан сЈзше!мен сЈйлегіш, тапёыр мен тапёыш, сауыёшыл мен сауыёеой тЎрізді сЈздер аралас ма-ыналы біраё бір мЎнерлі емес. Осы ы!-айда атал-ан аффикстерді! синонимдік еатар еұрай алатынды-ын кЈруге болады. Біраё аффикстер ареылы жа!а сЈз жасауда кездесіп отыратын грамматикалыё шектелу процесі де ескерілуі еажет. МЎселе мынада: *сЈзше!*, *сЈйлегіш* сЈздерді! синоним болуы оларды! еұрамында-ы **-ше!**, **-гіш** аффикстеріне байланысты бол-анмен, **-ша!** аффиксі жал-аса алатын тібірлерді! бЎріне бірдей **-гіш** аффиксі еосылып айтыла бермейді.

Сонымен, сЈз жасаушы аффикстерді синонимдік еатар ерууы кез келген сЈз ерамынан байсала бермейді. Аффикстерді синонимдігі жайында айтеанда, тібірге еандай аффикс жал-ана алатындығы ескерілу керек болады.

Егер сЈйлем ішінде біры-айлас зат атаулары еатарынан, бірінен соі бірі айтылатын болса, сЈз жинаеты, тісінікті болу ішін кЈптiк жал-ауы олардыі еі соі-ысына -ана жал-анады. Мысалы: *Пшарбай, Садырбай, Мр'сызбайлар боп Майбасар-а мыстап дїре соеты. (М.ўуезов)*

1) **Ілік септіктегі** сЈз конкретті меншікті, тЎнділікті білдірмей, абстрактылы немесе коллективтік еатынасты білдірген жа-дайда: колхоз малы, товар айналымы, сауда айналымы, мемлекет еаржысы, т.б. Бұл Ўсіресе жазба тілде еалыптасып келе жатсан салт. Дегенмен, логикалые екпін тіскенде немесе тЎуелдік жал-аулы сЈздіі білдіретін ма-ынасыныі нендей ербылысеа, затса, кісіге еатыстылы-ын білдіру ниеті кЈзделгенде, ілік жал-ауы тісірілмей айтылады. Мысалы: ***Дїние жїзїніі халыстары бейбїтшїлїк пен баеыт жолында-ы соз-алысты еолдай алады...*** (газеттен). Бұл сЈйлемде **дїние жїзїніі халыстары**, я-ни ілік жал-ауымен келген. Бұл жердегі ілік жал-аулы конструкция наетылы маесатпен айтыл-ан.

2) Кейде жалпыныі жалсы-а, бітінніі бЈлшекке еатысын білдіретін реттерде де ілік жал-ауы тісіріліп айтылу-а бейім болады. Мысалы: **гїл иїсі** (гїлдіі емес), **тауые сорпасы, сой еті** деп еолдану Ўрі жинаеы, Ўрі еалыптасып еал-ан норма тЎрізді болып кЈрінеді. Жазба тілде солай еолданылады да. Дегенмен кейде ілік жал-ауын тісірмей еолдану да еажет болады.

3) МЎн-ма-ынасы жа-ынан айсын аныетауды керек етпейтін жа-дайда ілік жал-аулы сЈз бен кЈмекші есімдерден еурал-ан тіркестердіі ерамында-ы ілік жал-ауы тісіріліп айтылады. Мысалы:

бірде кітап стол істінде жатыр, бірде кітап столды! істінде жатыр деп айтуға ұбден болады. Бірақ екі сйлемні! айтылу маңсаты бірдей емес. Алды!ғысында кітапты! бар екендігі ғана хабарланып тұр, сондықтан **стол** сзді жалғаусыз айтылған. ұдетте іс еимылды! болған, болатын, болып жатқан мекенін айрықша аталып крсетілуі керек болғанда, мұндай тіркестерді! ерамындағы ілік жалғауы тісірілмей еолданылады.

4) Кірделі атауларды! ерамында ілік жалғауы бірнеше рет айталануға тиіс болса, соларды! тек біреуі, кейде екеуі ғана тісірілмей толығы айтылады да, басқалары тісіріліп айтылады.

жазбалық жазба тілде ілік жалғауы конструкцияға -лығы аффиксімен келген тіркестер мұндес болып келеді: *еолғаамдығы мал, ауылдығы совет, мемлекеттік орган, бесжылдығы жоспар, т.б.* еазіргі тілімізді! еалыптасып, тұрасталып кеткен тіркестер абстракттілі тұндікті, еатынасты білдіретіні белгілі. Мұндай сз еолданыс - Ұдеби тілді! кейінгі дамуының жемісі. Жазба Ұдеби тілді! жаға еалыптасу дұуірінде бұл сияқты тіркестер ілік жалғаулы конструкция тірінде айтылған. Бірақ еазіргі Ұдеби тіл мұндай еалыптасқан терминдік тіркестерді ілік жалғаумен еолданбайды.

Барыс жалғауы іс бағытталған, арналған жанама объект мұнінде, кейде жатыс жалғауымен синонимдік еатар ерады. Мысалы: *Терезе алдындағы алма ағашы **блмеге** кін сұлесін тісірмейді.*

Сонымен еатар, сйлем ішінде іргелес орналасқан сздерді! бұрі бірдей жатыс жалғауында айтылуы Ұезділік тұрғысынан да, айғындылығы тұрғысынан да пайдасыз болар еді. Мынадай бір мысал келтірейік: Айтқан **уасытта** дұл келу, айтқан **жерде** дұл болу – біздер ішін еатал за!. Осы мысалда еатар тұрған екі сзді! де жатыс тұралы болуы ойландыратлығы жай. Сірұ, дұрысы алды!ғы сзді барыс тұраласында еолданып, «Айтқан уасытта дұл келу,

айтқан жерде дәл болу-біздер ішін еатал за!» деп айту орынды болма. өйткені, сөйлемнің алдыңғы бөлігіндегі **келу** етістігі еимылды білдіреді, олай болса, барыс септік айтылу орынды, ал соңы бөліктегі **болу** - статикалығ еалыпты білдіреді, сондытан бағынығы сөздің жатыс түрталы болуы дұрыс.

Табыс жалғауының айтылмауы кейде сөзге логикалығ екпіннің тіспеуімен де байланысты. Мысалы: *Абай мен Ербол Семей саласының Із ішінен пұтер алды. (М.үезов)* деген сөйлемдегі пұтер сөзіне табыс жалғаудың еосудың еажеті жоғ. Сөйлемнің маесаты – Абай мен Ерболдың еаланың ішіне орналасқанын хабарлау ғана. Егер ой маесаты пұтер алуын хабарлау болса, табыс жалғауын еосу керек болар еді. *Бала кітап оғды. Бала кітапты оғды* деген сөйлемдер ерамындағы **кітап** сөзінің табыс жалғаулы жөне жалғаусыз жұмсалуы да осындай.

Бала кітап оғды дегенде бала бос отырмады, бір нөрсенен айналысып отырды деген біршама жалпы мөн болса, *бала кітап оғды* дегенде басқаны емес, тек кітапты оғғандығын хабарлау маесаты бар.

Шығыс жалғауы мынадай мағыналығ мөнерлерде еолданылады:

- 1) Заттың неден істелгендігі білдіреді: тастан **ій салды**.
- 2) Нөрсенің шығар қөзін білдіреді: білімді кітаптан алады.
- 3) Іс-өрекеттің шығатын, таралатын мекенін білдереді: **жараандыдан** қөмір шығады. 4) Іс-еимылдың пайда болуы, таралу мезгілін, уасытын білдіреді: **жастайынан** сөретке өуес. Дегенмен халығ тілінің практикасында тастан ій салды, ағаштан ыдыс жасады төрізді тіркестерді шығыс септігінсіз-ағ «тас ій салды, ағаш ыдыс жасады» деп айту да бар. өдеби тілді екеуі де жарыса еолданылады. Бұл екі төсілдің арасындағы айырмашылығ: шығыс септік жалғауы заттың неден істелгендігін білдіріп, сөзге логикалығ екпін береді.

Егер мұндай даралап настылау сәжет болмаса, олар шығыс жалғауынсыз бір кйінде айтыла береді. Мысалы: Жер-білім бар жұрттар, тастан сарай салғызды (Ыбырай). Осы сйлемдегі асынны! айтайын деген ойыны! Жзі белгілі дҰрежеде шығыс септік тұлғасына байланысты. Сол сияеты, *а-аштан ыдыс жасады - а-аш ыдыс жасады* тҰрізді параллелдер мағыналые мҰнер тұрғысынан бірдей емес. Алдығысында затты! тегін крсету, басында, соғысында затты! жасалу фактісі ғана хабарланған.

КҰмектес септік, негізі, іс-емымлды! не, кім арғылы жасалғандығын, іс-Ұрекетті! болу ерекшелігін, себебін, орын-мекенін, мезгілін білдіретіні мҰлім. КҰмектес жалғауы мекендік мҰнде жатыс септік орнына жұмсалады. Мысалы: *Рахмет бір кйні Нева проспектісімен келе жатты (Ерубәев)*. Жоғары сйлемді *Рахмет бір кйні Нева проспектісінде келе жатты* деп те айтуға болар еді. Дегенмен бұл жердегі бір ерекшелік КҰмектес жалғауы істі! мекенін сол мекен-орынны! мзына бойына созылған емыл мен байланысты білдіреді. Жатыс септік тұлғасынан мұндай жіктелген мҰн байсәлмайды. Сол сияеты мезгілдік мҰн де еолданылғанда КҰмектес септік тұтас мерзімді білдіреді: *Кйімен кйтті, тйімен жйрді*.

КҰмектес жалғауы бұл мҰнде тек бойы КҰмекші есімді тіркестермен ғана синоним бола алады: *Кйні бойы кйтті - кйімен кйтті*.

Сонымен, зат есімні! септік жалғаулары, оларды! кейбір еолдану ерекшеліктері осы тҰрізді. Септік жалғауларын дұрыс еолдану е! алдымен оларды! грамматикалые ерекшеліктерін, мағыналарын білу деген сЖз.

јолданылу сипаты тұрғысынан назар аударатын грамматикалые категорияны! бірі **сын есімдерді! заттануы**, сйтіп зат есім мҰнінде еолданылуы. Сйлеуде болсын, жазба тілде болсын сын есімдерді!

зат есім мўннде еолданылуы - сЈзді жинаеы, ойды образды болуы Ёшін ртымды тўсіл. Мына тЈмендегі Ёзінділерде сын есімдіктер сондай мўнде еолданылған.

*Сонан бері раеымсыз кЈп жыл Јтті,
Орае келді, орылар мезгіл жетті.
Жылы менен суысты! бўрін кЈріп,
жайран кЈіл еайыспай еайрат етті (Абай).*

Морфологиялые тұлғаларды! жеке стиль тїрлеріне еатысы

Тіліміздегі сЈздерді кейбір топтары белгілі бір стилдік салаға тўн болып, еалыптасған жїйеде –ана еолданылытыны тўрізді, кейбір морфологиялые тұлғаларды! да бір жїйе де –ана, бір ы!–айда –ана еолдануға бейімділігі кЈзге тїседі. ўрине, морфологиялые тұлғаны! бір –ана стиль еұрамында жиі жұмсалуы оны! ўдеби тілді! басаеа бір саласында кездеспейтіндігін дўлелдемейді. Ол тұлға басаадан гЈрі сол стильде жиі еолданылады сол мўн-мағына арасында біршама еалыптасған деп еана тїсінілгені маерл. Сондыетан да ўдеби тілді! тек бір –ана саласында морфологиялые тұлғаларды! еолданылып, басаеа ы!–айда кездеспейтін тїрлері аса сирек. ұйткені морфологиялые категориялар, жеке сЈздердей емес, сЈйлемні! субъективтік мўнеріне тїкелей еатысты бола бермейді. КЈбіне ойды!, хабарды! объективтік мазмұнымен тїкелей байланысты болып келеді.

Ке!се жўне –ылыми ўдебиеттер тіліні! басты ерекшелігі оларды! еұрамында авторды! субъективтік кЈзсарасы, еатынасы кЈрінбейді. Соған орай ке!се еағдарыны! тілінде, сондай-ае –ылыми ўдебиеттер тілінде кішірейткіш мўнді аффикстер кЈп еолданылмайды. Бұл жерде ўсіресе еолданылмайтындар – сын

есімні: кішірейткіш мҰнді жұрнастары: **-лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу, -тыл, -тылым, -тыш, -ілдір.**

Зат есімге есылып, кішірейткіш мҰнде Істеме экспрессивтік мҰнер туызатын аффикстер де мұндай стильдік салаларда жиі кездесе соймайды. Олар мына тҰрізділер: **-тай, -ке, -ш, -жан, -сымае, -ша, -ше, -шае, -шек, -шые, -шік, -сан.**

Зат есімдік жҰне сын есімдік тібірден зат есім тудыратын **-лые, -лік** жұрнаы.

-лые аффиксі арылы наетылы зат атауы да жасалады. Мысалы: егіндік, белдік, ауыздые.

-шылые, -шілік аффиксі арылы жасалған сҰздер кҰбіне кҰсіпті: шаруашылые тірлеріні: немесе Ұлде бір абстракт кій салыпты: атауы болып отырады. Мысалы: мағашылые, диеаншылые, оытушылые, ойлаушылые т.б.

-шылдые, -шілдік аффиксі арылы жасалатын *тҰрешілдік, кеісешілдік, еантшылдые* тҰрізді сҰздер кҰбінесе саяси Ұдебиеттер тілінде еолданылады.

Ұдетте етістік сҰздерден есім жасайтын **-ма, -ме,** еосымшалары да Ұр тірлі документтер атауларын, сондай-ае жіктелген зат атауларын жасауды: Ұнімді тҰсілі. Кеісе еа-аздарында салыптасып кеткен *аныетама, жолдама, мінездеме, сипаттама, хабарлама, ескертпе сілтеме жарнама т.б.* атауларды немесе *тұнба, еоспа, шы-арма, тұндырма тҰрізді* тылымны: Ұр тірлілі салаларына еатысты сҰздер осы аффикс арылы жасалып салыптасты.

СҰлеу тіліне тҰн ерекшелікті: бірі - баынысы сҰйлемні: баяндауышы еұрамында келген **со!** шылауыны: еысеартылып, жал-ау жҰрежесінде айтылуы. СҰлеуші *мен мектепке бар-ан со!...* тҰрізді баынысы сҰйлем баяндауышыны: еұрамындаы негізгі сҰз бен шылау сҰзді наетап бҰліп жатпай, шылауды жал-ау-а

айналдырылып, *мен мектепке бар-асын* тірінде айтылуы мүмкін. Ауызекі сйлеу тілін ерекшелейтін кейбір морфологиялығ белгілер осындай. Жазба тілді кейбір морфологиялығ ерекшеліктері тмендегідей:

-мағ тұлғалы етістіктерді жіктеліп те, баса бір кжмекші сзбен тіркесіп келіп те мағсатты келершағ мўнінде жұмсалуды... *бармағпын, бармағ едім* тўрізді баяндауыштығ ызметте жұмсалатын морфологиялығ тұлғалар кбіне-кп жазба тілге тўн. Ауызекі сйлеу тілі мұндай ы-айда кбінесе... *барамын деп едім...* тўрізді тұлғаларды айтуға бейім.

-и жұрнастары сын есімдерді жиі еолданылуы: *мўдени, ўдеби, -ылыми т.б.* Ауызекі сйлеуде осы тұлғалы сын есімдер жазба тілді ўсерімен орныса керек.

-с, -ыс, -іс тұлғалы еимыл есімдер жазба тілде тібір кйінде де, септеліп, ўлдебаса бір кжмекші сздермен тіркесіп келіп те сан еилы мағына туғыза алады ўрі жиі еолданылады. Ауызекі сйлеу тілінде ондай мағыналарда кбінесе **-ған** тұлғалы есімшелер жұмсалады. Жазба тілде, мысалы, іс-еимылды кй-ғалыпаға байланысты мезгіл-уағыты жатыс жалғауы **-с** еимыл есімі не оны кжмекші есіммен тіркесі арғылы берілсе, ауызекі сйлеу тілінде **-ған** есімшелеріні жатыс тұлғасы жұмсалады. Сонымен еатар, жазба тілде *керек, тиіс, мўлім, еажет* тўрізді модаль сздер, сондай-ағ *болуы мүмкін, болуға міндетті, бармағ керек, баруға тиіс* тўрізде молдальдығ конструкциялар жиі кездеседі.

Экспрессивті - эмоционалдығ лексика жасайтын

кейбір морфологиялығ тұлғалар

Кейбір жекеленген морфологиялығ тұлғалар з мўніне орай белгілі бір сз еолданыс ы-айында ғалыптасады да, белгілі бір

сҖйлеу стиліне сiісіп кетеді. Ондай морфологиялые тұл-алар кҖп емес.

жазае Ұдеби тілінде ерте кезде салыптасып кеткен сҖйлеу стиліні! бірі – шенеу, мыссыл. Тілдік фактілерге сара-анда мұндай экспрессия кҖбінесе жеке сҖздер мен синтаксис шумаатар ареылы беріледі. Дегенмен, ондай сҖз саптауда аса жиі еолданылып, салыптасеан кейбір морфологиялые тұл-алар да бар. Соларды! бірі мыналар:

-сымае есімдер еұрамында еолданылады. Кемсіну, жае тырмау, кекету мҰнерін ту-ызады. Мысалы: *адамсымае, арсымае, мырзасымае, сұлусымае т.б.*

-сып аффиксі ареылы жасал-ан етістіктер де кекету, кемсіту ма-ынасында еолданылады. **-сып** кҖсемше, я-ни тиянаесыз тұл-а, бұл тұл-а Җзінен кейін сҖз айтылуын еажет етеді. Ал **-сымае** тиянаеты тұл-а, сондыетан соынан сҖз еруін еажет етпейді. Дегенмен, бұл екі аффиксті! арасында кейбір тұл-алые айырмашылые та бар. Ол айырмашылые мынада: **-сымае** аффиксімен айтыла алатын тібірлеріні! барлы-ына бірдей **-сып** аффиксін еосып еолдану-а болмайды. Айталые, адам, кісі, Ілкен, кіші тҰрізді сҖздерге екеуін де еосып, *адамсып, адамсымае т.б.* деп еолдану-а болады.

Етістіктерді! еұрамында келіп бейнелі (образды) мен ту-ызатын бірсыпыра аффикстер де осы топеа жатады:

-ти: *бұлти, батти, еылти т.б.*

-би, -ми, -пи: *ілми, еылми, арби, сымпи, ірпи, бажби т.б.*

-ырай, -ірей: *тікірей, бікірей, баеырай, шаеырай, аырай т.б.*

-ши, -жи: *баеши, аеши, мыеши, кеежи т.б.*

-си: *аеси, тырси, бырси, сыеси, борси т.б.*

-еи, -ки: *Җки, дҖки, миеи, сыеи, тыеи т.б.*

-ыс, -іс: *еырыс, тырыс, біріс т.б.*

Бірсыпыра кїрделі етістіктер іс-емылды!, Ұрекетті! шапша!, орындал-анын білдіреді. Мұндай кїрделі етістіктерді! бірінші (негізгі) сылары кҗсемшені! **-а (-е)** тұл-асы болады да, екінші сылар ызыметінде **сой, кет, кел** кҗмекші етістіктер жұмсалады.

Келтірілген сҗз сатарлары істі! шапша!ды-ын, осысты-ын білдіруде бір-біріне синонимдік мҗнде айтылады. Дегенмен, бұл сҗз сатарларыны! Іздеріне тҗн солданылу аясы да бар. Кїрделі етістіктер ма-ыналые мҗнеріне, контексті! характеріне лайые та!далынып алынады. Мысалы: *Тек сисайта киген пилотка -ана ызыл шырайлы жас жас Ііне ойнаеы еркелік беріп жараса салыпты (Т.Ахтанов).* Бұл мысалда-ы жараса салыпты кїрделі етістігін ма-ынасы месас басаеа бір сҗзбен ауыстыру-а кҗнбейді.

-а, -е, -й кҗсемшесі мен **кҗр** кҗмекші етістігінен ерлал-ан кїрделі етістіктер істі! істелуі жайында-ы Ітінуді, сирауды, жалынуды білдіреді. Мысалы: *Жаеыны!ды жау-а тастай кҗрме! Досы!ны! бір сателігін кешіре кҗр!* Кїрделі етістіктерді! бұл тїріне осы ма-ынада **-шы, (-ші)** аффиксті жала! тїбір етістіктер синоним болады. Жо-ар-ы сҗйлемдерді былайша саята ерру-а болар еді: *Жаеыны!ды жау-а тастамашы! Досы!ны! бір сателігін кешірші!* Бұл екі тұл-аны! арасында-ы айырмашылые - кїрделі етістік экспрессивті мҗнді кҗтерікі Ұуенмен барынша айсын жеткізсе, **-шы, -ші** тұл-алы жала! тїбір етістіктерде бҗсе!. Іс-Ұрекетті! созылы!ылы-ы, жал-аса тїсуі -

а, -е, -й кҖсемшелеріне **тїс, бер** кҖмекші етістіктері тікесу арғылы жасалған кїрделі етістіктермен бірлеседі.

Кїрделі етістіктерді енді бір тобы Ұдейі жасалған істі, Ұркетті білдіреді. Мұндай кїрделі етістіктер **-сан, -ған** есімшелеріне **бол** кҖмекші етістігіні тіркесуі арғылы жасалады. Мысалы: *-айша мұыстап жатсан болып, шешесі мен жоашты! Ұгімесін тїгел естеді (С.КҖбеев)*. Мұнда кїрделі етістіктерге **-сып** тұлғалы есімшелер синоним болады. Мысалы, жоғанғы сҖйлемді былайша айта еруға болар еді: *-айша мұыстап жатсансып, шешесі мен жоашты! Ұгімесін тїгел естіді*.

Есімдіктерді еолданылуы

Есімдіктерді еолданылу аясы кеі. Бұл ерекшелік еі алдымен оларды лексика-грамматикалые табиғатына байланысты. җйткені олар басаа сҖздерді, Ұсіресе зат пен оны сынын білдіретін сҖздерді орнына айтылып, соларды «орынбасарлары» есебінде жрсалады. Сондыетан есімдіктер жеке айтылғанда наеты мағына бере алмайды. Есімдіктер Ұзі еолданылып отырған текстен бҖліп алып, жеке еарастырсае, затты, не оны сынын, немесе сҖйлеушіні білдіретінін айыру еиын. Оларды наеты мағынасы контексті тұтас алып салыстырғанда ғана айеын кҖрінеді. Ал контекстегі есімдіктерді мҰні бір ғана сҖйлем еұрамындағы сҖздерді Ұз ара еатынасынан айеындалса, кейде екі, не іш сҖйлем жігінен, кейде тұтас абзац бойынан бір-ае айеындалады.

Есімдікті мҰні бір ғана сҖйлемні шегінде, соны еұрамындағы сҖздерді логикалые жҰне грамматикалые еатынасынан айеяя__Ұн-мағынасы дҰл тїсініледі.

СҖйтп, есімдіктерді мҰн-мағынасы кҖбіне тек контекст ішінде айеындалады. Оларды контекспен мағыналые байланысы да Ұр еилы болып отырады.

Демек сҖйлеуде, Үсіресе жазба жұмыстарда, сҖйлем ішінде еолданылып отыр-ан есімдік сҖздерді мҮнін, оны! Җзіне бұрын не со! айтылатын еандай сҖздермен тікелей ма-ыналые байланыста екенін аныстау керек болады. Онысыз сҖйлем мҮніне нұсан келуі мїмкін.

Есімдіктерді! ішінде еолданылуы, мҮн-ма-ынаны! ке!дігі жа-ынан айрыеша бҖлектенетіндері – *жіктеу есімдіктері*. Жіктеу есімдіктері ма-ыналые жа-ынан жалпы болумен еатар, кейде даралые мҮнді де білдіре алады, ал кейде бірҖкей, біры!-ай заттар мен ербылыстарды! жиынты-ы, соларды! шо-ырлан-ан, сорытындылан-ан бір тұтас мҮні есебінде де м-ынылады. Екінші бір ерекшелігі – жіктеу есімдіктері кҖбінесе тура, номинальды мҮнінен басаа, авторды!, сҖйлеушіні! айтып, хабарлап отыр-ан іс-ербылысеа субъективтік еатынасын кҖрсетеді.

Бірінші жаеты білдіретін **мен** есімдігін еолдануда-ы кейбір ерекшеліктер тҖмендегідей.

јатар, іргелес айтыл-ан сҖйлемдер ерамында **мен** есімдігіні! сайталануы екі тірлі мҮнерде м-ынылуы мїмкін. Біріншіден, автор сайталау арсылы сол сҖзге логикалые екпін береді.

Мысалы: **Мен** сендерді басаадан бұрын кҖрем,
Мен еолымды сендерге бұрын берем.
Сендермен тек алысар жау табылса,
Мен бҮрінен еолында бұрын Җлем

(С.Мұсанов)

Екіншіден, сҖйлеушіні!, Җзі жайлы Үдеттен тыс сыпайылые саеатамауын байеатытын тҮсіл есебінде де еолданылады. Б.Майлинні! «Бір адам» Үгімесінде мынадай жолдар бар.

- *Мен – мырза. Менде мал кҖп... үкем шал, Җледі. Малды! бҮрі менікі...*

- Сен мырзасы!... Какой черт сен мырза... Вот, мен мырза болсам... Солай ма, Иван? ... Мен мырза болсам, бікіл сарашрнасты бір уысєасыдырар едім... Солай ма, Иван?... Мен Ивандікіне єонаєєа барар едім... Иван! Мен єонаєєа барсам, сен салаш бересіі? ... Мен са-ан арає берем...

Егер автор Ёр сїйлем сайын **мен** есімдігін саяталап солданбаса, мұнда экспрессия да тумас еді.

Алайда **мен** есімдігіні тірілмей немесе тісіріліп айтылуы барлыє уаєытта осындай экспрессиялыє мўнмен мштасып келе бермейді. Ке'се са-аздарында уаєи-а бірінші жаєты! атынан баяндалса, сол бірінші жаєты!, атап айтеанда, кім екендігін салайда жазу сажет болады. јол хаттарда, протоколдарда, сенім са-аздарда т.б. «**Мен, Дїйсенбаев Сейсенбаев, осы сенім са-азды Сабалаєов Жартыбай-а...**» деп, мен есігін Ёдейі тісірмей жазып отырады. Мұны! Јзі – іс са-аздарыны! стандарттылы-ынан, салыптасєан жазу стилінен туатын за'дылыє. Дегенмен, сїз ы!-айына, сїйлеушіні! арнайы маєсатына сарай кейде кїптік жал-ауын сабылдайды.

Сен есімдігі Јзіні! тура мўнінен басєа сїйлеушіні! ты'даушы-а жаєєа сатынасын да білдіреді. Жасы ілкен жўне бейтаныс кісіге сїз деуді! орнына **сен** деп сїйлеу сїз иесіні! олаєты-ын, немесе Ёдейі дїрекі сатынасын кїрсетеді. Сен есімдігі кейде адам арасында-ы сырластыє сатынасты! кїрінісі есебінде де еолданылады.

*Жадырап жаз келегенде, **сені** ойлаймын,
јмс шулап келсе бізге, **сені** ойлаймын.
јайтєанда ємстар кїзде, **сені** ойлаймын,
Ає млла жамыл-анда тауды! гїлі,
єзгені ойлар дўрмен жоє, **сені** ойлаймын
(Р.Гамзатов).*

Тексеру сұраєтары:

1.Морфологиялыє єрылысты! негізгі сандай стильдік белгілері бар?

2. Морфологиялығе тұлғаларда кәптiк жўне септiк жалғаулыраны еолданылу зағдылығы еай тўрiзде берiлген?
3. жазағе Ёдеби тiлiнде ерте кезден еалыптасып кеткен сЙлеу стилi не едi?
4. Экспрессивтi мўн еандай тұлғалар арғылы берiледi?

Тiрек мұымдар:

Морфология - гректi: *morphe* - форма, тұлға жўне *logos* - сЙзiлiм деген сЙздерден еуралған.

Етiстiк тұлғаларыны еолданылуы

Айтылып, хабарлап отырған iс-ўркеттi iесi етiстiктi жаетые еосымшалары арғылы кЙрiнетiнi мўлiм. Кейде тектi, сЙздi ерекшелiгiне, алдына еояр маесатына лайые бiрiншi жаетые орнына екiншi жаетые, Ёлде III жаетые еосымша еолданылуы мiмкiн. Грамматикалые тұлғадан мұндай еолданыстые ешбiр Йзгешелiгi болмағанмен, мағыналые жағынан, сЙз стилi тұлғасынан аса бiр ден еоярлые ербылыс.

Ёдетте сЙлеушiнi бiрiншi жаетые еосымша арғылы танимыз. Екi мына бiр Йзiндiге кЙлiл аударайые. *Кейде сенгiсi келмейдi. «**азiм де еызбамын той. Ашу Ёстiнде ағармай терiс месан шығармын. йызғаншае кЙлiл асыра ойлаған шығар**», - дейдi. Бiрае Раушанные шырылдап Уўлиге ара тiскенiн ойлап, «**жое, жығылғаныды бiл, Йзiдi Йтiрiк жрбатпа**», дейдi (Т.Атаханов).*

Ёзiндiде кейiпкер бiрде бiрiншi жаета сЙлесе («**азiм де еызбамын той. Ашу Ёстiнде ағармай терiс месан шығармын**»), бiрде сЙз Йзiне арналған кезде, екiншi жаетые атынан айтады. «**Жое, жығылғаныды бiл, Йзiдi Йтiрiк жрбатпа**».) сЙтiп, бұл жерде бiрiншi жаетые еосымша мен екiншi жаетые еосымша бiр тана мўнде, бiр тана кiсiнi бiлдiру Йшiн еолданылған.

Кейде екiншi жаетые орнына бiрiншi жаетые кЙпше тiрi еолданылатыны да болады. Мұндай еолдану сЙлеушi жаетые тығдайшы жаесе айрыеша еатынасын танытады. Мысалы, ауырып

жатеан кісіге халін сұрауға келген жағын кісі: «*жалай жағсарып келеміз бе, кЖіл кЙіміз еалай?* – деп, бірінші жағта сЖйлейді. Бұл айрығша тиімді экспрессиялығ мЎн туғызады. Немесе класта отырған оғушыларға еарап мұғалім тағтаға жазып, *жаттығыыздар* деуді орнына *тағтаға жазып жаттығайығ*, *тыныш отырығдар* деуді орнына *тыныш отырайығ* деп сЖйлейді. Бұлай сЖйлей оғушы мен оғушынығ арасындағы еатынасты айрығша бір кЖрінісі іспетті болады.

Етістіктіғ шағтығ тұлғалары

Ўдетте шағтығ тұлғалардығ жұмсалу тЎсіліне еарап сЖйлем мағынасы Ўр тірлі мұғынылады. Сол себептен да шағтығ тұлғалардығ дырыс еолдану сЖз сындарлығынығ басты бір белгісі болып отырады. Нағ осы шағ жЎне ауыспалы осы шағ деп аталатын тұлғалар мЎн-мЎнері тұрғысынан да бір-бірінен ерекше. Нағ осы шағ сЖйлеуші сЖйлеп оған сЎттегі іс-Ўрекетті, еимылды білдіреді. СЖйлеп тұрған сЎттегі іс-Ўркет **отыр, тұр, жатыр, жір** етістіктері арғылы беріледі. Егер сЖйлеуші енді –ана басталып отырған не енді анығ басталатын іс-Ўркет жайында хабарлағысы келсе, жоғарғы тұлғанығ орнына **-а, -е, -й** тұлғалы кЖсемшелердіғ жіктелген тірін, ауыспалы осы шағ тұлғасын еолданады.

°немі болып отыратын іс-Ўрекетті білдіру мЎнінде **-атын, -етін** тұлғалы есімшелер де жұмсалады. ыткен уағытта болып, тоғталып еалған іс-Ўрекет **-ған** есімшелерініғ жіктелуі тұлғасын немесе осы есімшелердіғ **еді** кЖмекші етістігімен тіркесі арғылы жЎне **-п** кЖсемшелерімен **еді** кЖмекші етістігініғ тіркесі арғылы беріледі. Бұл арада мына жайды ескеру еажет. Бұл тұлғалар білдіретін іс-Ўркеттер дағдыда Жне бойы болып тұрған емес, бір кезде болып, тоғталған, біткен істі еске тісіру, солай болғандығын басағ бір жағдаймен байланысты тағы да еайталап отырғандығын білдіру есебінде мұғынылады.

Егер **-має** тұлғасын **-шы (-ші)** аффиксімен еосалап еолданса, ондай тұлға маесаттан гҮрі міндеттілік мҮнге кҮбірек ойысады. Уаеыт мерзімі Ұзір белгісіз болса да, болашаета еалайда болуға, бітуге тиісті істі білдіріп, соған мезгейді. *Ол инженер болмаєшы, мен кітап жабаєшымын* деп айтуға істі болашаета болуымен еатар міндеттеушілік те бар.

Логикалые жағынан маесатты келер шае тұлғасына бір табан жаеын тұлға - еалау рай. жалау рай мен маесатты келер шае арасындағы негізгі айырмашылые - мезгілдік мҮн. **-має** тұлғасында мезгілі мҮн басым да, *барым келеді* тұлғасында солай болса дейтін тілек мҮні басым.

жазіргі Ұдеби тілімізде еалау, тілек мҮнінде жиі еолданылатын тұлға **-ғы (-гі, -сы, -кі)** етістіктері мен **кел** кҮмекші етістігіні тіркесі. Бұл тұлға Үзіні алдында тұрған есім сҮзді Ұр уаеытта ілік септік жалғаулы болып отыруын еажет етеді.

Тексеру сұрастары:

1. Есімдіктерді еолданылу аясы еандай?
2. Есімдіктерді ішінде еолданылуы, мағынасы жағынан айрыеша бҮлектенетін есімдікті тірі еайсы?
3. Етістік тұлғаларыны еолданылуын тісіндір
4. Етістікті еандай шаатары бар?

Синтаксис

Синтаксистік стилистикалық ызметі

Синтаксис - сз тіркесіні, сйлемні ырылысын зерттейтін грамматиканы бір блімі. Бул блімде сздерді тіркесу сабілеттілігі, байланысы, сз тіркестері мен сйлемдерді тір-тірі, ырамы арастырылады. Сонымен еса тілді синтаксистік ережелері мен синтаксистік задылыетарын айындау маасаты кзделеді, тілді синтаксистік трл-алары мен оларды ма-ыналые ерекшеліктері де сз болады.

Тілде ма-ынасыз, ма-ына білдіруге атыспайтын нўрсе жо. ўсіресе синтаксистік категория мен синтаксистік трл-алар – адам ойын жынаеты, тиянаеты тірде білдіруді ұйымдастырушы блшектер де, сйлем – ойды білдіруді негізгі формасы болып есептеледі. Сондыетан синтаксисті оы-ан кісі оны ма-ыналые жаатарына мўн беруі тиіс, ал тіл -ылымында синтаксистік жеке мўселелері здеріне тўн ма-ыналарымен бірлікте арастырылу-а тиіс.

С т и л и с т и к а сздер салай тіркеседі, сйлемдер салай ыралады, оларды тілдегі салыптасан жйелері салай болады,

дегендерге жауап іздемейді жўне оларды! Ұрғайсысы еандай ма-ынада айтылады? деп те жатпайды, - кiнi! маесатты ойын еалайша дрыс айту-а болады? Ол, мiне, осы сұраеа жауап iздеу маесатымен синтаксис мўселелерiн еарастырады. Сонда стилистика синтаксистiк тұл-аларды! жұмсалу аясын, ма-ыналые еұрылыстарын, кiсiге етер Ұсерiн, экспрессивтiк ма-ыналарын тiл жұмсау шеберлiгi тұл-ысынан еарастырады. Тiлдi! ой Ұрнегiн салу еасиетiн млы Абай сондыетан да былай суреттейдi.

*аткiрдi! жiзi,
Кестенi! iзi,
ұрнегiн сендей сала алмас.
Бiлгенге маржан,
Бiлмеске арзан,
Надандар бҰһра ала алмас...
Тол-ауы тоесан, сызыл тiл,
СҰлеймiн десе! Iзiн бiл!*

Стилистика -ылымы, соны! бiр саласы синтаксистiк стилистика, осындай «тол-ауы тоесан» тiлдi! ой Ұрнегiн дрыс салу мiмкiншiлiгiн еарастырады, сIз маржанын тани бiлудi, сIйлемдi дрыс еұрай бiлудi iйретедi. Бiздi! баса-а хабарлайтын ойымыз жеке сIйлемдермен шектелмей, мласа айтыл-ан кIптеген сIйлемдер еатарымен тиянаеталып тұрады. Сондыетан сIйлем тiзбектерi бiр-бiрiмен Iзара дрыс байланыста болу-а тиiс. Бұл – стилистика -ылымыны! басты талабыны! бiрi. Ұдеби тiлдi! еай стилiнде болмасын, - оны! бҰрiне тҰн нҰрсе – ой айеындылы-ы, ол iшiн сIйлем дрыс еұралу керек. Осы талап тұл-ысынан Ұдеби тiлдi! сIйлемдерi Ұбден еиюластырылып, сIздерi рет-ретiмен орналастырылып синтаксистiк баса да тҰсiлдер белгiлi еалыпеа тiсiрiп жазылады.

Ойы аные, еаламны! ебі бар адамны! сЈзінен сЈз туып, сЈйлеміне сЈйлем Ілесіп, онда-ы сЈздер еатары дұрыс тізіліп, олар Ёрі ма-ыналые, Ёрі синтаксистік байланыста айтылады. Бұл – жазу, сЈйлеу Јнеріні! басты шарты. Сол Јнерге баулитын да – стилистика -ылымы. Сонымен еатар стилистика -ылымыны! ерекше кЈііл бЈлетін мЁселесіні! бірі – синтаксистік синонимдерді! еолданылуы.

Синтаксистік еұрылыс жЁне стильдер жійесі

Маесатты ойды дЁлме-дЁл айту-а жарамды тілдік тЁсілдер жійесі стильдер тобын еұрайды. ўдеби тілді! ондай жійелік еасиеті оны! ео-амдые еызметі арту нЁтижесінде, халые тіліні! байлыетарын сұрыптап, тал-ап пайдалану нЁтижесінде еалыптасады. ўдеби тіл еарым-еатынас еызмет бабына лайые тірлі стильдерді! дамуына мйытеы болса, керісінше, стильдер салаларыны! жетіліп кемелдене тісуі Ёдеби тілді! дамуына зор Ілес еосады. ыткені Ёр алуан Ёдебиет, мысалы, кЈркем Ёдебиет, -ылыми еібектер Ёдебиеті, публицистика Јсіп-Јркендеген сайын Ёрбір стильге тЁн тіл байлыетары сол топеа ойысады да, олар Ёдеби тілді! байлы-ына айналады. Тілдік тЁсілдерді! жеке стильдерге тиімділік орайында саралану барысында Ёрбір стиль тілде бұрын барды! негізінде жЁне Јзге тілді! игілікті ыепалы мен кемелденеді, Ёдеби тіл жа!а сЈз, жа!а орамдар тудырады. Грамматикалые тұл-алар мен синтаксистік еұрылыстарды! тілдегі бұрын-ы еызметтерін жандандырып, молайтып, олар-а ерекше ма-ына Істейді.

Тіл байлыетарыны! жеке стильде бейімделе саралану дЁрежесі Ёрбір стильді! ео-амдые еызметімен, сол еұрамды жұмсалы тарихымен байланысты. Жазба Ёдебиет стильдерінде бЁрінен де сЈздік еорды! жеке стильдерге тиімді болып еешалануы айсын болады да, морфологиялые тұл-аларды!, олар-а еара-анда, тильдік мїмкіншілігі сол-ын болады, ал синтаксистік формалар мен

синтаксистік тҰсілдерді: со:–ылардан гҰрі стильдік орайда жұмсалу мiмкіншілігі мол. Соны: Жiнде тiлді: синтаксистік еррылысы, бiрiншiден, стильге ортастые еасиетiнi: кiштiлiгiнен оны: бiр-бiр еазыеа арсандал–ан, басы байлы бiлшектерi аз болады, екiншiден, дамы–ан стильдер жiйелерiнi: еарым-еатынасын кiшейген сайын, бiрiнен-бiрi нҰр алып, ауыс-тiйiс орайда дамиды.

Жаесы стилистер, осылайша, ана тiлiнi: жалпы синтаксистік нормалары мен баса да мiмкіншіліктерiн пайдалана отырып, сҰз тiркестерiн, сҰйлемдердi Жздерiнше ерекше наеыш, Ұуен, екпiнмен айту–а лайыстап та еррастырады. КҰркем сҰз шеберлерi «ой толееыны, сезiм ыр–а–ын, психологиялые тартыспен тайталасты, ты: тiлмен, Жзiнше бiр ораммен орылап айтеысы келедi», - дейдi. М.О.Ұуезов. сол iшiн сҰз зергерлерi тiлде жоеты емес, Ұдеби тiлде халые тiлiнде барды «еиыннан еиыстыр–ан» «ты:-тiлмен» ой Ұрнегiн еррастырады. Сондайдан Ұр сҰз шеберiнi: Жзiндiк стиль ерешелiктерi жасалады.

Ұдеби тiлді: барлые стильдерiне еойылатын синтаксистік стиль талаптары тiр–ысынан еара–анда, сҰз тiркестерi мен сҰйлемдер еррауды: нысанасы – ой айеындылы–ы екенiн жо–арыда айттые. Сол iшiн сҰйлемдегi сҰздер сын–а тiзiлген маржандай та:дамалы, тал–аулы, сҰздердi:, сҰйлемдердi: ма–ыналые жҰне синтаксистік байланыстары мiлтiксiз болу–а тиiс. Синтаксистік еррылысты: осындай сымбаттылые еасиетi ана тiлiнi: –асырлар бойына салыптасеан за:ды жiйелерiне негiзделедi.

Синтаксистік категорияларды: бiрi ол стильге, бiрi бұл стильге ойысады деуге болмайды. Соларды: Ұреайсысыны: iшiнара жеке тiрлерiнi:, тҰсілдерiнi: белгiлi стиль аума–ында кҰбiрек еызмет атееаруы мiмкiн.

Ұрбiр сҰйлемнi:, тiртас сҰйлеудi: мазмұнына, стильдік еызметiне лайые айтылу сазы болады. Оларды Жздерiне лайыеты iнмен, тиiстi

екпінмен, Жз Ұуенімен дұрыс оғып, дұрыс айғанда текст пен оны! жеке сҰлемдеріне жан біткендей болады. Солар ағылы синтаксистік орамдар мен синтаксистік тұлғаларды! Ұсіресе стильдік ызметтер Жз орнында дұрыс танылады.

Синтаксистік синонимдер

Жағысы стлист болу - сҰз зергері болу деген сҰз. СҰз зергері мағсатты ойды!: тек тісінікті болуын –ана емес, кҰркем, Ұсерлі болуында кҰздейді. Ол ішін сҰз орамын тірлендіріп, нағыштап, барынша жатығ етіп ерру–а тырысады. Мысалы, жазушы М.ұуезов «Абай жолы» романында алыс жолдан келе жатқан ұбішті ғарсы алып, алдынан шығандар туралы былай дейді:

*Омырауларын тер басаған, демігіп танауратқан
сҰйғауліктерді зор–а тоғатқан ауыл кісілері кіймеге соғты–а
жаздап, дабырлап сҰлем берісті. жуанышты! ай–ай–шуын, шат
кїлкісін ұбішті! алдына ала шығты.* Осы мысалда–ы со!–ы сҰлемді сурет зергері емес, жай ғарапайым ғазас «Ауыл кісілері ұбішті! алдынан шығты, оны ғуанып ғарсы алды» дерме еді? Не десе де, сҰз нағышын М.ұуезовтей келтіріп айтпа–ан болар еді. Немесе:

*Жанымны! жарығ жылдызы,
Жамандығ кінде жарымсы!,-*

дегенді Абай –ана айта білді.

Тілде бар сҰздерді, сҰлем еррылысын осылайша шеберлік биігінде тұрып жұмсаушы ойшылдар санаулы–ағ болар.

«КҰіл жїйрік пе, кҰк дҰнен жїйрік пе?» дегендей, адам ойыны! ршы–еиыры жоғ. Сондай–ағ, тіл байлы–ы да ршан–тегіз. Сол тегіз дїниесіне сїгіп, ой Ұрнегіне керекті тілдік материалдарды,

грамматикалығ тўсілдерді дұрыс пайдалана білу ілкен шеберлікті керек етеді.

Істін мағсатын білдіру ішін, егер: *Мен Алматыға оғуға келдім* десек, осыны тағы еалай айтуға болады? деген сұрағ туады.

Осы сїлемні пысықтаушы «оғуға» дегенні синонимдерін тауып, сол сїлемді былай жгертіп айтуға болады:

1. *Мен Алматыға оғу мағсатымен оғуға келдім.*

2. *Мен Алматыға оғу ішін келдім.*

3. *Мен Алматыға оғығалы келдім.*

4. *Мен Алматыға оғыын деп келдім.*

5. *Мен Алматыға оғысам деп келдім.*

6. *Мен Алматыға оғыншы деп келдім.*

7. *Мен Алматыда оғысам еайтер екен деп келдім...*

Мұндайды айтылу ўуенінде ерекше ырға болады, мўндес бірығайларды мағыналары біріне бірі еселеніп істелетіндей экспрессивті мағына сезіледі. Сондыған олар, бірығайларды осылай еруға жас жазушылар кбірек еліктейтін болды. Бірағ онда оғаштығ та бар. «ётымды да мтыёты», «ғрда да ердағай», «тїсініктіде мғымды» т.б. Мұндайда пўлендей мўн жоғ тек желпіну бар. ғйткені олай еосағталатын екі сїз біріне-бірі синоним болған мен, дербес мўні болу керек. Бір сїзді бмзып екі рет айғаннан ондай мўн шығпайды.

Сїйтіп, стилистика мўндес синтаксистік еррылыстарды тиімділерін пайдалана білуді де ійретеді екен, ондай синтаксистік синоним езағ тілінде мол.

ўдетте жазуы жатығ, тілі бай стилисттер тілде барды; бўрін жай еарапайым еалпында тїсінбейді, оны; жте нўзік мўнін, жгелерге еленбейтін инені; жасуындай еыла; еткен стилдік еызметін шеберлерше тїсінеді.

Экспрессивтікті білдіруді; синтаксистік тўсілдері

Ойды жай хабар ретінде де, кісіге Ёсер ететіндей мЎнерлі тїрде де айту-а болады. Мысалы, *Енді оны кЈрмеймін* дегенді кїшейтіп: *ЕндігЎрі оны кЈрсем, кЈзім шыєсын!* деуге болады. Немесе: Оны! єылмысын жасырмаймын деген ойды кїшейтіп: *Оны! єылмысын жасыра алмаймын* деуге болады.

Осындай, ойды! кїшейтіліп, мЎнерлі тїрде айтылуы сЈйлемні! экспрессивтілігі дейміз.

Экспрессивтілікті білдіруді! синтаксистік тЎсілдері Ўр тїрлі болады, оларды! бастылары мыналар:

СЈйлеу тілінде жЎне жаз-анды осы-анда, дауыс ыр-а-ын єрбылту арєылы сЈйлемге экспрессивтік ма-ына енгізуге болады.

Сол сияєты, *Білмеймін дейсі! бе, Ўй! КЈрінде Жкіргір! Ає дегені - ал-ыс, єара дегені - єар-ыс* сЈйлемдерін Јршелене кЈтері!кі, мЎнерлі дауыспен айтса, оларды! экспрессивті бояуы айєын сЈйлемдер болып м-ынылады.

Бір ойды білдіретін болымды сЈйлемні! орнына болымсыз сЈйлемді жмсау арєылы о-ан экспрессивті ма-ына єосу-а болады. Мысалы-а мына сЈйлемдерді салыстыры!ыздар: *Мен шындыєты айтамын – Мен шындыєты айтпай тұра алмаймын.*

Мен университетті бітіремін – Мен университетті бітірмей єоймаймын. ўрбір жмысшы кїнделікті жоспарын орындайды - ўрбір жмысшы кїнделікті жоспарын орындамаса, кЈілі кЈншімєйді.

Баяндауышты! І жаєтыє жіктік жал-ауын **-мен, -бен, -пен** тїрінде жмсау арєылы сЈйлемні! ма-ынасын экспрессивті етуге болады. Ондай болымсыз сЈйлемдер єайсарлыє пен їзілді-кесілді айтыл-ан ойды білдіреді, Мысалы:

*Алды! келіп тұрмын деп,
Ар-намысымды **єашырман!**
Бұлєа жетпей шарт **сынба,***

*Айта келген сЈзім бар,
Не ылсам да жасырман!*
(Махамбет)

*әлеім - ое, ол алдымда
Мен де жаудан шегінбен!*
(Жамбыл)

Тўуекелге келгенде, алдымда тау тұрса да, тайынбан!
(-.Мустафин)

СЈйлемні! баяндауышын, кейде сЈйлемні! тірін мЎндес басеа сЈздермен не басеа сЈйлем тірімен ауыстырып айту арғылы да о-ан экспрессивті ма-ына істеуге болады.

СЈйлемні! етістік баяндауышын ғайталап екі рет айту да немесе есім, етістік баяндауыштарды! алды-артына оларды! ма-ыналары кїшейтетін сЈз еою да экспрессивтікті білдіруді! синтаксистік амалы болады.

Жо-арыда айтыл-андардан, келтірілген мысалдардан экспрессивтікті білдіруді! синтаксистік тЎсілдері ғалай болатынын байғау-а болар. Экспрессивтікті! басеа да туылып жатған синтаксистік тЎсілдері бар. Оларды! бір ғатары бддан былай-ы талдауларымызда айтылады.

Тексеру сұрастар:

1. Синтаксисті! зерттейтін саласы не?
2. Стилистика сЈздер ғалай тіркеседі, сЈйлемдер ғалай ғуралады?
3. Синтаксистік ғұрылысты! стильдік ғызметін, стильдік бояуын білдіретін амалды! тірі ғайсы?
4. Синтаксистік синонимдерді! ма-ыналарында стильдік айырмашылығ бар ма?
5. СЈйлемні! экспрессивтілігі дегеніміз не?
6. Экспрессивтілікті білдіруді! синтаксистік тЎсілдері ғандай?

Хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сЈйлемдер

Кісіні! басеа-а айтатын ойы Ўр уағытта мағсатты болады: кейде бір істі!, бірдегені! жайын хабарлауды мағсат етсек, кейде

баспадан бірде-ені сұрап білуді мақсат етеміз. Немесе біреуге бірде-е істеуді кездесек, кейде айтылған ойға айтушыны! кәсіп кәсіпін білдіруді кездеп сөйлейміз. Сол мақсаттарға лайық сөйлемдер тірі, ермелісі, негізінде, тірт тірлі болатыны белгілі:

х а б а р л ы, с ұ р а у л ы, б ұ й р ы с т ы, л е п т і.

Сөйлемні! осы тірлері жұмсалуды мен мағыналыға жағындығы не алшақтығы жағынан ерекше стильдік ызмет ағарады.

Хабарлы сөйлем - адамны! ойын, кәрген-білгенін баспаға айтуды! формасы. Хабарлы сөйлем арғылы шындыға Жмірдегі Ұр тірлі ербылыстарды! жайын бар (болған) не болмаған еалпында баяндаймыз. Хабарлы сөйлемдерді! мазмұны Ұр алуан болатынын ескеріп, алдымен оларды! *болымды және болымсыз* тірлерін стилистика талғамдары тұрғысынан екі бөліп сараймыз.

Болымды сөйлем арғылы Жмір ербылыстары шындыға байланыс кәйінде, бір еалпында, оған сөйлеушіні! субъективті кәсарады еоса баяндалады. Мысалы: *Кін езыл арай шатырынан жаға ғана шыған (-.Мустафин). Ораз терезеден басын сұғып тұр екен (З.Шашкин).*

Осындай **сөйлемде айтылған ойға айтушыны! субъективті кәсарады да білдіруді сөйлемні! модальдігі дейміз.**

Болымды сөйлемні! модальды мағынасы кәбінесе баяндауыштар сұрамын тірлендіру арғылы ербылып отырады.

жаға тілінде болымды сөйлемді кәмұнды, болжалды етіп айтуды! бірнеше тәсілдері бар:

Кәмұнды

Болжалды

1. Жолаушылар жәріп кетіпті.
2. Жолаушылар жәріп кеткен кәрінеді.
3. Жолаушылар жәріп кетсе

1. Жолаушылар жәріп кеткен шығаар.
2. Жолаушылар жәріп кеткен болар.
3. Жолаушылар жәріп кеткен

- керек.
4. Жолаушылар жіріп кеткен сияқты.
5. Жолаушылар жіріп кеткенге ұсайды.

- білем.
4. Жолаушылар жіріп кеткен болса керек.
5. Жолаушылар жіріп кеткен ой деймін.

Болымсыз сөйлем мұным арасында байланысты жоқтығын көрсетеді. жаза тілінде болымсыз сөйлем жасауды бірнеше амалы болатындытан, оларды тал-ап жұмсай алуды стильдік мәні бар. Мысалы: Ол бігін келмеді – Ол бігін келген жоқ. Тауды еңірі ерімеді - Тауды еңірі еріген жоқ. Аспан ашылмас – Аспан ашылатын емес - Аспанны ашылатын тірі жоқ.

Кейде хабарлауға тиісті ой тікелей сұраулы сөйлем тірінде баяндалады. Оны риторикалық (шешендік) сұрақ дейміз.

1. **жатам** бұйрығы: - *жүзім ініді!* (Ұ.Сүсенбаев). *Жо-ақ қазіме қарынбай!* (С.Ерубәев). - *Қарсетпе қаз жасыды!* (М.Ұуезов).

2. **Солғын** бұйрығы: - *жарындасым, ондай жірікті айтушы болма!* (Ұ.Ұбішев). - *Құне, жігіттер, аттарыды емадар!* (С.Мұқанов).

3. **Тілек, жініш мәнді** бұйрығы: - *Балам, жініді айтшы!* (М.Ұуезов). – *Келші, еалсам, мені еасыма отыршы! Бір ауыз ғана қаз айтайын, еатар отырып тыдаыздаршы!* (Ұ.Ұбішев).

4. **Сес қарсету, еорыту мәнді** бұйрығы: - *Құні тіл алмай қарші.* - *Құне осы баланы бұйгесін бермей қарші!* (-.Сланов). – *Менсіз сол ійге барып қарші!*

5. **жасиет, індеу мәнді** бұйрығы: - *Темірді еызған кезде еө.* *Жаманнан без, жаесыдан ілгі ал. Жолдастар, егіннен мол жінім алатын болыдар!*

*Сыр сандықты ашып еара,
Ашып еара, сырласым!
Сым пернені басып еара,*

СҖйлем мїшелері

СҖйлемдегі сҖздер саны аз болса да, кҖп болса да сҖз тіркесіні Җз ара мағыналығ синтаксистік байланыста болу арғылы белгілі мїшелік ғатынаста жұмсалады. Жоғары «сҖзім – шекер...» дегендерді алдығылары бастауыш, соғыларыны баяндауыш болу себебі содан.

Олай болса, сҖйлемді дұрыс ғұрау ішін сҖйлемдегі сҖздерді дұрыс байланыстырып, тиісті мїшелік ғарым-ғатынаста жұмсай білу керек. Стыльдік ғате жібермеу ішін, сҖйлем ғұрағанда, сҖздерді байланысын, мїшелік ғатынасын анығ, айғын етіп ғұру керек болады.

СҖйлем ғұрауға негіз болатын бас мїшелер, Ҥсіресе баяндауыш, ойды дұрыс ғұрастыруға арғау болады. Бас мїшелер болмаса, басға мїшелерді болуы да мїмкін емес. ғйткені анығтауыш, толығтауыштар, алдымен сол екі бас мїшені мағына топтанады, ғала берді бірін-бірі анығтап, толығтырып, сҖйлемні ғұрамына ене алады. Рас, диалогты сҖйлемде тұрлаусыз мїшелер не оларды бірі-бір сҖйлем орнына жіруі мїмкін. Мысалы:

- *Я, кім бар екен ійде?*
- *СҤбит Смирнов бар екен...*
- *Е, ол не ғылып отыр екен?*
- *Ҥсемге ійленетін тірі бар.*
- *Ҥсемге ма?*
- *Я, Ҥсемге.*

ғрбір сҖйлем мїшесі ойды дҤл, керегінде Ҥсерлі, экспрессивті тірде хабарлауды басты шарты - сҖйлем мїшелеріні ғызметін бірден-бір дұрыс табылып ғолданған сҖздерге жіктей білуде.

Сонымен еатар ойды аз сЈзбен сы-ымдап айту, кЈршілес сЈйлемдерде бір сЈзді еайталай бермеу талаптары еойылады. Ол Ішін сЈйлемде басы артые сЈз еолданбау керек, бір сЈзді еайталай бермей, бірде оны! синонимін, бірде оны! орнын басатын есімдікті пайдаланып, кейде бір сЈзді екі-Іш сЈйлемге ортае етіп айту керек болады.

Бір сЈйлем мїшесін мЎндес не басаа сЈздермен алмастыру-а кЈркем Ўдебиет стиліні! мїмкіндігі мол.

СЈйлемді ыешамды етіп еұрастыру Ішін еолданылатын амалды! бірі – сын есім, сан есім, есімшелерді бастауыш, толыетауыш, ілік жал-ауында аныетауыш еызметінде жұмсау. Ондайда бұл есімдер Ўдетте Јздері еатысты болаты заттарды! орнына жұмсалып, Ўрі зат, Ўрі оны! сапасын білдіреді. Мысалы, *кіле! сұлулар бір!кей отыр* десек, **сұлулар** - сұлу еыз-келіншектер дегендей ма-ынананы білдіреді. *жорееан-а еос кЈрінер* десек, **сорекан-а** - еорееан адам-а деген екі сЈзді! орнына жұмсалады.

Осылардай сын, сан есімдер мен есімшелерді! субстантивтеніп бастауыш, толыетауыш, аныетауыш еызметінде жұмсалуы - масал мен мЎтел синтаксисіні! ерекшелігі олар аз сЈзбен кЈп ма-ына білдіруді, сЈйлем еұрылысы барынша ыешам болуды керек етеді. Халые данышпанды-ыны! елегінен Јткен ол тұраеты тіркестерді! кЈбі сондай сы-ымдал-ан сЈздерден еұралады. Мұндай мысалдарды Јле!ді сЈйлемдерден де кЈп табу-а болады:

Білгенге маржан,

Білмеске арзан,

Надандар баһра ала алмас (Абай).

СЈйлем мїшелеріні! орын тЎртібі

СЈйлем еұрылысын жіптіктей етіп айтуды! бір амалы - сЈйлем мїшелерін дұрыс орналастыру. әз орнында тұрма-ан сЈз оеушы-а

о-аш кJрiнiп тpады немесе сJйлем ма-ынасы Jзгерiлiп кетедi. СJйлемдегi сJздердi орын тJрtбiнi еалай болуы жазушыны, сJйлеушiнi ыетиярында-ы нJрсе емес. Ол жайында Jрбiр тiлдi Jзiне тJн iшкi заы ережелерi болады. СJйлем еурал-анда, соларды ескерiп, Jр сJздi орнына еойып айтуда iлкен мJн бар. Дұрыс еурал-ан сJйлемнi тiсiнiгi де дұрыс,кiсiге етер Jсерi де Jзгеше болады. Jдеби тiлде еалыптасқан сJйлем еұрылысын бұзып, оны басын ая-ына келтiрiп жазу, Jрине, шеберлiкке жатпайды - дJрекiлiк. Кейбiреулер солай екенiн сезбей ме, Jлде сJйлемнi ая-ын аспаннан келтiрiп айтуды еызые кJре ме, Jйтеуiр еалай болса, солай жаза бередi.

СJйлеу тiлiнде, ел аузында айтыл-аныны бJрi Jдеби норма бола бермейдi. Онда сJйлем мiшелерi ауысып айтыла бередi. Ал Jдебиетте тiлдiк биiк нысана болу керек еой. Сол нысанамыз Jдеби норма болса, оны жJнi жоe бұза бермесек керек.

СJйлем мiшелерiн еалай болса солай орналастыру жазушыны Jз еркiндегi нJрсе емес. СJйлемнi бастауышын еай жерге еойып айту кiсiнi субъективтi кJзеарасымен емес, тiлдi белгiлi бiр нормасымен, задылы-ымен байланысты. Сондыетан сол зады жете бiлмесе де, тiлдi таби-атынан тыс, еұлаеа жат естiлетiн iнiн сезетiн кiсiлер сJйлем мiшелерiн дұрыс орналыстырылады.

1. Жайылма сJйлемдегi тpрлаусыз мiшелер баяндауышеа еатысты болса, бастауыш сJйлемнi басында тpрады.

2. СJйлемде бастауышты да, баяндауышты да маында тpрлаусыз мiшелер болса, бастауышты еалыпты орны сJйлемнi ортасы болады.

3. Тpрлаусыз мiше тек бастауышты маында болып баяндауышеа еатыспайтын болса онда бастауыш баяндауышты дJл алдында тpрады.

жайталама сЈздер мен біры-ай мїшелерді

с т и л ь д і к ы з м е т і

СЈйлемдерді стильдік кескінін сЈз еткенде, оларды еурамындағы мїшелерді тек санына еарамаймыз, - сапасына еараймыз. үдетте сЈйлемдерді сЈздері барынша сы-ымдалған, аз сЈзбен кЈп мағына беретіндей болмай шүбалағы болса, не бір сЈзді бір жүйне іргелес сЈйлемдерде еайта-еайта айтыла берсе, ондайды стильдік еате, тіл жарлылығы деп білеміз. Жазушы -Місірепов «үдебиет тілі жайында» деген бір маеаласында мына бір сЈйлемдерде сондай басы артые орынсыз еайталауы бар екенін сынға алған болатын:

«Сонымен Сұлтанмахмұтты! лирикасы поэма сияеты мзае болып, поэмасы лирикалые болып, лирикасы мен поэмасыны! арасы жағын жатады. Яғни, Сұлтанмахмұтты! Јлеідері үлеуметтік лирика болып, сондыетан да кЈлемді, мзае болып келсе, поэмалары сюжетсіз болып, бірае лирикалы болып, үлеуметтік лирика болып келеді».

Бірнеше сЈйлемді бір сЈйлем ішіне сыйыстыру амалы болса, екінші жағынан, кЈп сЈздерді бір сЈйлем ішіне тізбектеу ареылы оны іргесін кеіейтіп, жайылма ету амалы болады. Мұндайда бірнеше біры-ай бастауышты бір баяндауышы, бірнеше біры-ай баяндауышты бір бастаушы, бір толыетауышты бірнеше аныетауышы т.б. болуы мїмкін. СЈйтіп, біры-ай мїшелі сЈйлемдерді мағыналары кеіейіп, ой айғындала, саралана тіседі.

јаратпа, ыстырма сЈзді сЈйлемдер

СЈйлем стилін тірлендіруде *еаратпа, еыстырма* сЈздерді де ызыметі ерекше. Олар сЈйлемдегі баса сЈздермен синтаксистік

байланыста айтылмағанымен, мағыналығ байланыса жұмсалып, ойды тартымды, Ысерлі, дЫл тісіндіруге Ылкен ызымет ағарады.

јаратпа сЈз Ысіресе шешендік сЈзде, Ындеуде, диалогты сЈйлемде, кім Ышін, кімге арап, неге арналғанын жЫне сЈйлеушіні ішкі сезімін ағарту Ышін жұмсалады. Мысалы, **Шырағым, сен ағаны! тілін ал** – деген сЈйлемді кім айтса да, жылы шыраймен айтылып отырғаны бірден ағарылады, оны! орнына **Сен, оғбан, ағаны! тілін ал!** – десек біреуді! екінші біреуге жек кЈріп айғаны ағарылады. Бұл мағыналығ, эмоциялығ айырмашылығты! болуы, бір жағынан, сЈйлемні! айтылу Ыуенімен байланысты болса, екінші жағынан, е! бастысы сЈйлемде еолданылған араатпа сЈздерді! мағынасымен байланысты.

Ыдетте араатпа сЈздер адамды нысанаға алып айтылатын сЈз болса, кЈркем Ыдебиетте сЈйлемде ерекше эмоциялы Ыр енгізу Ышін жансыз затты жанды, адам тЫрізді араатпа етіп те жұмсайды.

*Сайра да зарла, **сызыл тіл,**
јара кЈілім оянсын!*

(Абай)

*Ты!да, **дала,** Жамбылды,
Ты!да **јастек, јаскеле!**
СЈйлесіп кЫрі бауыры!*

(Жамбыл)

*Ей, **Ағсу,** сЫлемдеші жолығсанға...
Еркіді еу аайғыға берме, **кЈілім.**
КЈйленіп бұрынғыдай серме, **кЈілім.***

(С.Сейфуллин)

*- Е, **сызыл гІл,** та! атарда шешек атып
сыланасы!...*

(С.Ерубаев)

јыстырма сЈз – сЈйлемге модальды мағына Ыстейді. Модальділік - айтылған ойға айтушыны! кЈзарасын еоса білдіру. ўрбір сЈйлемге сондай модальділік тЫн. Мысалы, сЈйлеуші, жазушы бірдеғені! жайынан кЈзі жетіп не болжап, не кімЫндЫніп сЈйлем арауы мїмкін: *Балжанай келді. Балжанай келетін шығар.*

Балжанай келер ме екен? сҖйлемні осындай ма-ыналые айырмашылыстарын тїрлендіре тїсуі ішін оны ішіне оешау сҖз еосып айту-а да болады.

җыстырма сҖздерді бір еатары ойды айтылу тҤсілін, Җзара еатынасын, та-ы баса ма-ыналарды білдіреді. җыса сҖйлемдегі ой-а, оны айтылу тҤсіліне айтушыны кҖеарасын да білдіру маесатымен еыстырма сҖздер сҖйлем еұрамына еніп отырады.

җыстырма сҖздер осындай стильдік еызмет атеаруда сҖйлемге ерекше эмоциялы – экспрессивті де ма-ына енгізеді. Бұл жа-ынан Ҥсіресе кісіні кҖіл кїйн, сезімін білдіретін еыстырма сҖздерді орны ерекше.

Толымды жҤне толымсыз сҖйлемдер

Айсын ойлы кісіні Ҥрбір сҖйлемі дұрыс еұралып, ой-пікірі жетер жеріне жеткіле айтылады. Ол ішін тілде бар бір алуан сҖйлем тїрлерін дұрыс ойды формасы ретінде пайдаланады. Мысалы, жазушыны кітабына кҖз жіберсек, не баяндамашыны сҖзіне еұлае еойсае, оларды сҖзінде сҖйлемні Ҥр тїрі болатынын а-арамыз.

Стилистика -ылымыны талаптары бойынша - ойы аные, дҤл айтылсын, бірде-бір шашау шыеан басы артые не жетіспей жатеан сҖз, дұрыс еұралма-ан сҖйлем болмасын дейміз. Сол талаптар негізінде біршама аяетал-ан ойды *толымды* сҖйлеммен де, *толымсыз* сҖйлеммен де беруге болады, бірае соны екеуі де белгілі стилдік талапеа сҤйкес еұралу-а тиіс. Ҥдетте ойды толые, дҤл барынша тїсінікті етіп айту ішін еұрастыр-ан сҖйлемдер толымды болсын деп ійретеміз. Ҥсіресе мектеп ееушыларына, студенттерге тілден сабае бергенде, еұрастар-а жауап еайыр-анда, оларды еұрастыр-ан сҖйлемдері толые, ойы «семіз» болса екен дейміз. Екінші жа-ынан, аз сҖзбен кҖп ма-ына білдіруді кҖздейміз. Осы екі талап тұр-ысынан сҖйлемдерді толымды етіп те толымсыз етіп те еұрай беруге болады.

Толымды сйлемні! сипаттамасы – белгілі ой-а керекті сздерді! сйлем ішінде тіп-тігел айтылатынды-ы. Ол ішін сзді саныны! кп болуы шарт емес. Мысалы, *Раушан Інсіз отыр* деген толымды сйлем іш сзден ырал-ан. *Раушан біреуден жўрдем сұрауды! жайын ғарастырып отыр еді (Б.Майлин)* дегенде толымды, сегіз сзден ырал-ан. Бұл екі сйлемні! екеуіндегі айтыл-ан ойды кжескі етіп тұр-ан не ўлі де дўлелденкірей тісер сз мынау дей алмаймыз.

Толымсыз болуы оны! жұмсалы жа-дайымен, ма-ынада-ы баса сйлемдерге ғатысымен байланысты. Мұнда-ы принцип - ғатар айтыл-ан бірнеше сйлемні! бір сзге ортағасуы. *Жайығ бетінде... «з жірегіні! со-уымен Ізі дірілдеп, «жағастан» деген кеме тұр. Келіп міндім де, е! жо-ар-ы Ішінші ғабатына кжтерілдім* – дегендегі ортағ сз – **кеме** (кемеге, кемені!).

Тексеру сұрағтар:

1. Хабарлы сйлем дегеніміз не жўне оларды стилистика тал-амдары тұр-ысынан нешеге бліп ғараймыз?
2. Риторикалығ сұрағ дегеніміз не?
3. Бұрығты сйлемдерді! интонациясы, баяндауыштарыны! ғрамы, сйлемде орналасу тўртібіне ғарай нешеге блінеді?
4. Бұрығты сйлемдер ма-ыналығ жағтан неше топға блінеді?
5. Лепті сйлем дегеніміз не?
6. Сйлем мїшелері нешеге блінеді?
7. Қаратпа, ғыстырма. толымды, толымсыз сйлемдер дегеніміз не?

Тірек м-ымдар:

Сйлемні! модальдігі - сйлемде айтыл-ан айтушыны! субъективті кжғарасын білдіруі.

Анафора - ғатар айтыл-ан бірнеше сйлем, же! шума-ыны! бірнеше жолы бір сзден басталуы.

Эпифора - ғатар айтыл-ан сйлемдерді!, же! жолдарыны! аяғталауы бірдей болуы.

Студенттерді! сабағтан тыс уағытта Жзінше стильдік

талдау жіргізуге кжркем шы-армадан алын-ан текстер

Берілген текстерге тжмендегідей талдау жіргізіліздер:

- I. Тілді кҗріктейтін җмралдарды! тїрлерін табыңыздар.
- II. Оларды! ондай стильдік маҗсаттарда жмсал-анды-ын тїсіндіріііздер.
- III. Авторды! жазу тҗсілін, сҗйлем җру ерекшеліктерін кҗрсетіііздер.

1 тапсырма

Сол кезде аса жағын болмаса да Омарлар-а Ыш-тҗрт атадан барып җосылатын Сарбас деген ауылда Жҗуке деген кісіні! оҗу соғында жїрген жиырма бір жаста Ахмет есімді жағы, зерек баласы бар.

Жҗуке Жзі нашар кісі болса да бар тапсан-таян-анын жал-ыз баласы Ахметті! оҗуына салып, жасынан олай сїйреп, былай сїйреп жїріп җйтеуір молда атына іліктіріп еді.

Бертін келген кездерде Жҗукенні! ол бейнеті босаа кетпей Ахметті! араасында аузы асаа, ауы атаа тиіп, есіктегі басы тҗрге жетті.

Аса байып кете җоймаса да Жзіне шаа, жағы -ана дҗгелек аҗеат та бітті.

Ахмет кҗп мзамай оҗу-а тїсті. Бертін уағытта Ылгілі жерлерді аралап тҗртіп діние таны-ысы келсе де җартай-ан җкесін җймай Жзі жал-ыз бол-ан со! җайтерін білмей, җарайлап жїрген жайы бар еді. (С.Т.)

2 тапсырма

җлкен жарыа бҗлмені! есігінен тҗріне шейін җымбат җызыл кілемдер жайыл-ан. жабыр-а атаулыда җала сҗнімен жинал-ан ішектер, кестелі жайнамаз, оюлап жазыл-ан дм-алыстар. Тҗсек-орын, җмс-жастыа, жібек шаршау, шілтерлер де кҗп. җйде тоспалы Ылкен Ыстелді! жанында жуан-жуан аа жастыстар-а шынтастап Алшынбай мен јннанбай отыр екен. Мыналар дауры-а сҗлем бергенде, Ыйде отыр-ан екеуіні! еріндері болымсыз -ана жыбыр-жыбыр етісіп, саран сҗлем алысты.

Келгендер јннанбай мен Алшынбайды! екі жа-ынан жарыла отырды. Сҗйлеп отыр-ан Алшынбай екен. Сҗзін Ызіп мыналар-а җарап, аз бҗгеліп еді, јннанбай: «Айта беріііз!» деп ишарат етті. (М.җ.)

3-тапсырма

Ағыл мен жан-ми Жзім, тҗн-менікі,

«Мені» мен менікіні! ма-ынасы-екі,
Мен Жлмекке та-дыр жоє Ёуел бастан.
«Менікі» Жлсе, Жлсін, о-ан бекі.
Адам -апыл дїниені дер менікі,
Менікі деп жїргенін бЎрі онікі,
ТЎн салып, мал да салып, жан кеткенде
Сонда ойла, болады не сенікі? (А.ж.)

ТЖбініп сап шаба жЖнелді... Жиреншеге кЖз жасын кЖрсетпегісі келді. Анау да шапты. Бірає - Абай жеткізер емес. Ол - оє бойы мзап кетіп бара жатып, Жзі-Жзіне ерік беріп, Жксіп-Жксіп жылап келе жатыр. КЖп жылдан бері Абай жыла-ан емес еді. Тоєтай алмай егіліп жылады. А-ындап мшып келе жатєан бестінін екіші жа-ында кЎделі, бетегелі кЖк дала тасєын судай зулай жЖнеліп, артеа еарай ерйылдырып а-ып кетіп жатыр. (М.ў.)

4-тапсырма

Іш ерса бол-ан Алма о'аша Ёйде бой жазып, Жзі іштей сЖйлем жїр.

- жымбаттым да, ызы-ым да сен, жастыє! Жастыє деген не десе, жарєыра-ан нұр деуші ем. Нұр дегені! не десе, екі шырає кЖз деуші ем. КЖзсіз Жмір не десе, тас еара!-ы кЖр деуші ем. Бұл не -ажап!.. КЖздер кЖїл жарыє па? КЖз барда жЖнді кЖрмеген, кЖз барда жЖнді елемегенім кЖїлге міне сайрап тұр... БЎрі ызыє, бЎрі сұлу, ерштарлы-ым артып тұр. Иектей жїзіп бойламаппын. Енді -ана бойладым. КЖре жїріп ойлаппын, енді -ана ойладым. Бїгін ма-ан ыымбатты не, ызы-ы не дегенде, жал-ыз -ана тіршілік дер едім. Тїпсіз тере!, шексіз Ёлкен, те!сіз сұлу, ей, Жмір! Мені тастап, жанын еиып кеткендерге -ажаппын... Мен Жмір сїрем. жызыє кЖрем. жалай еиям! Жайнап, еамалап жібермей тұр. Міне жомарт,.. Ёне Жанат. Ту-ан ел, Жсірген астана, байтає отан, ұлы думан... бЎріні! ТЖбесінде салыєтап мшып барам. БЎрі ма-ан кїлімдеп еол бұл-айды. жайда барам? Жоє, еайта оралам!.. (-.Мұст)

Жатар уаєытта -ана јннанбай еасынан еайтєан Майырды Ыз-ұтты шы-арып салып еайтып еді.

- Мырзаны! дїниесін кім ызыєтама-ан, е! ая-ы піскен бас Майыр да жа!а бір еарбытып асап кетті! – деді.

- Немене мал алды ма, аєша алды ма? – деп, јарабас сұрастырып еді.

- « ёлыєсы! -ой, кЖрнекті боп жегіп жїр!» деп, анау Берікєарадан келген Ёш еара атты берді. Аєшалай бес жїз сомды та-ы асатты! – деді...

Соғыс кіндер жұнанбайды! бергені жалғыз бұл Майыр емес.
Тілмаш та бірталай алған. (М.ұ.)

5-тапсырма

Аппае ке! далада ауыл қоліле ұйыстап жатыр. жай йді! жанынан
Ттсе, сол йді! тарихы есіне тіседі.

«Амангелдіге» келісімен бұл арман шығына шығыты.
Шығысымен алмасып тісіп кетті.

Жомартты! бір еолында бігін кіл алма, бір еолында гіл алма.
«мір егер ащыны бермесе, тұттіні білер ме едік. Тұттіні бермесе
ащыны білер ме едік. Біріне массаттанып, біріне мойымаған адам
Жмірде һаман жеіп шығады, - деген еді Жанат.

(-.Мұст)

үсіресе, кешегі кінде еырые-елу еараны Алшынбай ауылы да
Майбасар мен жаратайдан айдатып жіберіп еді. Абайлар жата
бергенде, тінделетіп олар еайтып келді. Ертегі жірісті бҒгей ме
деген соларды! кешігуі еді. Енді олар да жетіпті.

Осыдан екі-іш кін ілгері, Майбасар Алшынбай ауылына
барардан бұрын Абайды тағы да есажап қҒрген... Бірае анада Абай
Ғзін кілкі еып, еатты тойтарып тастаандыетан, енді туралы айтпай
еиялап кеп: «Келіннен ұят болды-ау!» деп еді. (М.ұ.)

6-тапсырма

Ае таяғын кеудесіне тіреп, еара далбайды баса киіп үлекен
тыр. Екі еолын еусырып, бергеніне шікір дегендей насыбайдын
шырт-шырт тікіріп, нарттай жанып үлекенін мырзасы тыр...

- Сонымен болысты не еылыпты деді!? – деп үлкен
кенесін соза берді. Жұмаұл насыбайын тікіріп алып, бастаған
Ғгімесін аяетау кірісті.

- үпербаеан СҒрсембайдан кетісімен Омарды! Сыздығы
еалаға барып, ұлыстарға жолығыпты. Онда Ғлгі жірдегей дейтін бар
еді ой. Ана жылғы болыс. Акрамдарды тірмеден шығаратын... сол
осы кіні тҒуір орында еызмет еылатын қҒрінеді. Омарды! Сыздығы
сен содия болып тырған кезінен таныс екен., сол істерін жҒндеп
беріпті... (Б.М.)

7-тапсырма

Ал енді жамарды! толған жірегі, толғаннан қҒлілі олай да,
былай да толғып келіп тоеталған уаеытта Ғзімен-Ғзі сҒйлескен
кісідей, мынаны айтушы едім: «Ахметті сҒйемін-ае, сҒйгенім ішін
осынша кҒйемін-ае! Ал енді шыдамадым... жараландым... Кіні ерте!
ел-жұртым екеумізді екі айырып жібереді... Онда не болдым?

жосылуға ерар таппаған кәсіміз айрылуға неғып шыдатады?! үке, ағаларым болса, мені оған бермек тұрсын, бұл жазғанын сезсе де, бұл кәсімізді Жзімізге кәп ғылады «ой», - деп, оғашада Ұлі келетіні баяғы аяусыз қызықпен жасы еді. (С.Т.)

8-тапсырма

Берілген текстертеден сөзге жі беру амал-түсілдерінің бірі қолкемдеуді (эпитет) тауып, оның тірлерін ажыратыңыздар.

Бидай тұр жікір мұртын тікірейтіп,
жонағ тұр шал жаурынын бікірейтіп.
Сыланған бойжеткендей кінбағыстар
Күмшұтын шекесіне шікірейтіп.
жозыдай қауын, қабыз қәгендегі –
Тай-тұяғ алмас-кәміс тібендегі. (І.Ж.)

Салалы мұртын самалға сйгізіп, Сарыарқаның саумалы желімен млы теііз – егіз теіізі тебіреніп жатты... Тілсіз жаудың жалағдаған ғызыл жалын тілдері діқаннның мағдай терімен бітіп жскен салың елінде қарайлап қойды... Жаластаған жалынмен арпалыса тісті... жып-ғызулы шоқты, ғып-ғызыл жітті бітік жскен бидайға жібермеу ішін алапат апатпен жан сала айсасты... Кіш атаулы жінінен кіштіге қана бас имек... Тауды тілеткен, қрба жонға гіл еккен, сайын далада қақи селолар салған қаһармандардың салтанатты сапы... жілан жорытпаған қрла діз...
(Ұ.Т.)

9-тапсырма

Тұттымбет томағасы сыпырылған ғырандай, қиянды шола бастады. жіялды қәзі алуан атырапты аралап, ес білгелі етене болған сонау Жосалы тауын, тау етегіндегі сазы мол, шалғыған Сарыжайлауға аялдай берді. Сарыжайлау еске тіскенде, Тұттымбет «уһ» «Па, шіркін-ай!» деп сйсіне кйрсінді. Оның тіршілік ғызғынан армансыз кешкен жері Сарыжайлау. «мір-бақи арылмас қағы-қасіретке, ішерсталыса душар еткен де сол Сарыжайлау. (Т.ұ.)

10-тапсырма

Мен жіранмын ішінде,
Ақша ханның ғызы едім,
Атам менен анамның,
Асыранды ғызы едім,
Жылыда шақсан боз едім.
жітай менен жірымнан,
Тамам жақсы жиылса,

Аузындағы сJзі едім (Е.Т.)

Ысыласа іш тартушылар кJп те, болысушылар аз екен. Аулына сайтып келе жатқанда жол бойы еорытеан ойы осыған сая берді. ДҰмдес - тұздасы, сыйласты, кJбісі еаралау еағазды нығытып жіберді. Егер Jзі ағау баласына зекімегенде, жалғыз еобызшыны ортасынан ербандыеса шығару кҰдік екен. Ошае бртында сJз бермейтін талай ділмар старшынны, мJрiнен тайсаеады. Жалғыз мылтыеты, Jірейген аузынан еорыесаан еырые кісідей, ерты еашып, мағадай мiгiрлесiп калды. (Т.ұ.)

11-тапсырма

Ортадағы жанағы соғы Ін еатып, мұнын сJз еылған ае шашты, жалпае бетті егде кісіні таныды. Оны, беті жалпае болғанымен шеке, тJбе жағы еушиған кішкене болатын. jасында отырған еонеае мұрын, еоыр шашты кJршісі де шаеша бастау. Сол жағында отырған бір еайраткер еасаебастау болғанымен ол да кішкене басты кісі еді. (М.ұ.)

12-тапсырма

Ырғызбай жағынан шыесаан еалы, еолды кJрсімен ауылдағы барлые жыйын аттарына еарай, асыға жiгiрiстi. jолдарына сойыл, найзалары бар. jарсылыеса бекiнген жыйын.

Енді бір азғантай аял болса, бұлар да тегіс аға мініп алатын сияеты. Онда еарсылые, шаппа-шап келген соғыеса айналмае.

(М.ұ.)

Абайды, кJіліне Тоежанны, шолпысы шылдыр-шылдыр етіп, ап-ашые естіліп бара жатқан сияеты. «з жiрегiнi, лiп-лiп сосан еатты толсын ырғағы.

Амалсыз мзап кетті. Аты жаасы ТiеJркеш, жан мекенiндей Jзгеше ыстые ТiеJркеш, мынау сҰуiрдi, Ұдемі ашые рахат сҰскесiнде тым еурса, «еош» демей де iнсiз еалды. Жұмбае мiнездi боп, сiлу мекен сiлу жан еалды. (М.ұ.)

13-тапсырма

Сауыешыл есіл, елім-ай,
Сарыарға сайран, жерім-ай!
Кiмiстей таза суы бар,
Айдын шалғаар кJлім-ай!
(М.Ж.)

°лкен еара Jйдi, iшi де ертедегi байлыеты, еазiргi кiндегi жұтау кедейлікті, жа йын айтып тұр екен. Еі алдымен бұл мен кJрген киіз Jй бiткеннi, iшiндегi е, жыртые тесiгi кJп Jй. Мұндай кJп жыртыеты, мұндай Jлкен тесiктердi мен еойшыны, еосынан да кJрген емеспiн. jойшыны, Ұйелi мына еара еррымды да жамап еойған болар еді. Бес-алты уығы алаандай жалпае, бір кезде сырланғандығы,

зерленгендігі байсалады. өзге уыетары сырые ру – бірі жілішке, бірі мінсіз, шаыраеа тік тіреліпті.

Та-ы да бес-алты уыета жосаны! ізі де жое, ыстые ізі -ана бар. Аырай-ан іргеден бір тJрт-кJз еара ала ит кіріп келе жатыр.

(-.М.)

жазае тілі стилистикасы бойынша тестілік тапсырмалар:

Мына сJздерді еатарында еай сJздер ауызекі сJйлеу тіліне жатады?

1-тапсырма.

- а) мынау, сырау, мзае;
- Ў) боран, нЎрсе, бмреыр-ан;
- б) нетіп, бай-ус, емр-ыр;
- в) талды, еары, нЎрсе;
- г) шоепыт, тамае, пеш.

2- тапсырма.

- а) Jнер, кJіл, сJз;
- Ў) таяу, Ўулет, зЎредей;
- б) ыстые, уаеыт, еалпы;
- в) мылжы!, еысеантае, кЎзір;
- г) титтей, дырау, кімілжу.

ТJмендегі тұрасты сJз тіркестеріні еайсысы синонимдес фразеологизмдер еатарын жасайды?

1-тапсырма.

- а) ае ниет, асау жірек;
- Ў) бмра! бел, ае саусае;
- б) Ўй дер Ўже, еой дер еожа, бесенден белгілі;
- в) сойылын соеты, шашбауын кJтерді;
- г) тіл еаеанша, шай кайнатым.

2- тапсырма

- а) ма!дайы ашыл-ан, еыдыр дары-ан;
- Ў) атeан та!дай, кірпік еаеанша;
- б) таяе тастам, тJбесі тесік;
- в) тіс жармау, Ў дегенше;
- г) ит жанды, аеа емдай жае.

Берілген фразеологизмдерді ішінде Ўрлі, сезімге еаныеан айырыеа (эмоциональды-экспрессивті) еатарлары еайсы?

1- тапсырма

- а) кJзді ашып - жм-анша;
- Ў) кJп ты!да, аз сJйле;
- б) шашбауын кJтеру;
- в) жірек жмтеан;

- г) тізе бiкпеу.
 2- тапсырма
 а) ай сабае;
 Ұ) емешесi қыры-ан;
 б) мзын қылае;
 в) пейiшке аттану;
 г) ит қйлек.

Берiлген тұрасты сJз тiркестерiнi iшiндегi бейтарап солданылатындары саясысы?

- 1 –тапсырма
 а) атеан тадай, жел беру;
 Ұ) қк езу, iске сҰт;
 б) жан тҰсiлiм, аеыр ая-ы;
 в) ит арба, ае Jлеi;
 г) ит ареасы еиянда, еу табан.

- 2- тапсырма
 а) бае кону, айы оынан туу;
 Ұ) жiрегiнi тiгi бар, асау жiрек;
 б) iшi - бауыры елжiреу, еу бас;
 в) соян жiрек, аузы кiю;
 г) сенiмнен шы-у, ае теiз.

Берiлген сJйлемдерден контекстiк синонимдердi табыыздар.

- 1- тапсырма
 а) Томиртеа еылып торсыеа шJлдермiн сусын, су байла.
 Ұ) Ерке сыз сiт iстiнде саймае бол-ан,
 °йдегi желiгiдi еоймаймысыi.
 б) Татулыеты, тыныштыеты еоыр кJрер, кем кJрер;
 в) Жылсы-а табын-ан елде бұл тiлiктi ердi ерi, жiгiттi
 жiгiтi -ана ба-ады деген м-ым бар-ды.
 г) Бұл сJзiмде жал-ан жое,
 Айтылмае сJзiм сал-ан жое,
 Абайлаыз, байсаыз -
 Елдi жайы солай-ды.

- 2- тапсырма
 а) Балаеыз сапыда, оп-оай тұзаеа iлiндi.
 Ұ) Осы сJз бiгiнде жодарды ыза менен саянатады.
 б) Орта жiздi баласы боп жиылып, осы тұста елдiгiмiздi,
 Jзiмiздi сынап кJргiмiз келедi.

Берiлген етiстiк синонимдердi iшiнен iс-са-аздары стилi ыi-айында жасалатындарын табыыздар.

1- тапсырма

- а) ызы-у, Ұуестену, ғұмарту;
- Ұ) ыдыру, сеіделу, шарлау;
- б) сорытындылау, бітіру, аяетау;
- в) ұшырасу, дидарласу, табысу;
- г) шы-ару, кетіру, бостау.

2- тапсырма

- а) кҰрісу, жіздесу, жолы-у;
- Ұ) хабарласу, баяндау, сҰйлеу;
- б) Ұгімелесу, кҰпіру, айту;
- в) кезу, аралау, есі-у;
- г) мылжыідау, лепіру, сайрау;

Берілген сҰйлемдерден контекстік антонимдерді табыңыздар.

1- тапсырма

- а) Нысапсыз-а не керек, істі ае пен еарасы.
- Ұ) Алдымда бара жатқан солдат аттан ұшып кетті, артымда-ысы тұра еашты.
- б) Хан тұсымыныі не барып тұр-ан еатал, еара жірек не ілбіреген аямпаз ае жірек бола еалатын Ұдеті бар.
- в) Адамдар бірін-бірі езіп еанмайды, еожалар, құлдар болып бҰлінбейді.
- г) Жарыетые кін осылай жареырай шы-ып-ае еанша-а еай-ы, еанша-а еуаныш Ұкелеріі бар -ой сеніі.

2- тапсырма

- а) Сені еара тінде, ае боранда, еатер істінде, ажал айыр-анда..
- Ұ) СҰзі тҰтті, ма-ынасы тізу келсе, о-ан кімніі ұнасар таласуы.
- б) Ит ірер жаесы-а да, жаман-а да.
- в) Олар іштерінен ірейленгенімен, сырттарына шы-арып абыржы-андые білдірмеді.
- г) ғмір тонын кигізіп,
Жоесты бар -ып жіргізер.

Берілген сҰйлемдерден бейнелуді табыңыздар.

1 –тапсырма

- а) Аласы аз еара сҰзі нұр жайнайды.

- Ў) Я Семейді! еаласы? Я еазаеты! аласы.
- б) «Ала»-сІзі кІптеген зат атауларымен тіркесіп келе береді.
- в) Жастыеты кІкірек зор уайым жоє.
- Дейміз бе ешнЎрседен еор-анарлыє.
- г) Астана елімізді! алтын еаепасы іспетті -ой.

2- тапсырма

- а) Гоголь кітапханасына еашаннан бері тїйелер жіберілетін бол-ан еді.
- Ў) Шіркін, осындай кІркемдікпен келісімділікті кемеліне келтіре суреттей алатын Гетелер мен Гогольдер еазаетан да шыєса!
- б) Іштері біледі, тілдері батса, айтысып алады.
- в) Сораєы мзын да емес, ысєа да емес, НЎзік бел тал шыбыетай бұра!дайды.
- г) Тілін тапеан бїкіл Ўлем халєыны! Аплатондай ел ісіні! білгірі.

Берілген сІйлемдерді! ішінен -ылыми стиль ы!-айында берілген сІйлемдерді табы!ыздар.

1- тапсырма

- а) Мін кІп болса, сын да кІп болады.
- Ў) Осы жолдарды жазу Істінде мен еатты еиналып отырмын.
- б) Тїрлі та-амдарды! барлы-ын сол шыптаны! ішінен мшырату-а болады.
- в) «зен атаулыны! шы-у тарихы туралы бұдан бұрын айтыл-ан екі пікір бар.
- г) КІп алысєа бармай-ає о-ан бір дЎлел келтірейін.

2- тапсырма

- а) Лепсі - Талдыєор-ан облысы жеріндегі Ізен.
- Ў) Жаз-ы кїннї! бірі еді.
- б) Ия, ядыр жырлары – таныс, бейтаныс жырлар.
- в) Орайы келсе, орає ор.
- г) Соны! негізінде еазір жа!а Астанада еїрылыс жұмысы жедел еарєынмен жүргізілуде.

Берілген сІздерді! ішінен Ўрлі, сезімге еаныєсан (эмоциональды-экспрессивтік) сІздерді табы!ыздар.

1- тапсырма

- а) бояу, дала, сабаз, шырає, са-ым;
- Ў) жылдыз, нұр, бІбек, бұрын, жірек;
- б) млан, еазына, баєыт, бұлбұл, Ўсем;
- в) тыраш, са!лає, надан, арам, ар-ымає;

г) Астана, пана, шебер, ажар, есиет.

2- тапсырма

- а) мекен, Јнер, шаһар, мыстан;
- Ў) кЈркем, жігіт, сипат, ал-ырт, берен;
- б) Ылкен, ерсаи, брлт, кЈркем, сайгілік;
- в) трлпар, безбїйрек, ал-ыр, жауыз;
- г) асыл, кЈрік, нЎубет, сиямет, дарабоз.

Берілген сЈйлемдерден диалектілік тұрасты сЈз тіркестерін табыңыздар.

1- тапсырма

- а) Кїн кештете кїндізгі ыстыеты! пЎті сайтайын деді.
- Ў) Сол сЎтте Ма-аш Ызіле берді.
- б) Ол сайтанша жіреді.
- в) КЈз жеткізерлік тарихта халсымыз талай еилы замандарды бастан кешіргені белгілі
- г) Бїгін ол Ын бізді! де Ынімізге есылып, жа!-ырып, жа!а Јріс алып тұр.

2- тапсырма

- а) Басын тау-а да, таса да мрып, ержіректік дЎрежеге жеткісі келеді.
- Ў) јайы-ым желге Јрлеп тұр-анда, о тЎїрі, неден тартынайын.
- б) Сенгені жыл ерсындай кЈріне баста-ан со! Олжабекті! ойына Ыміт дїниесі келіп еонды.
- в) Бір кїшті кЈп тентекті жы-а алмай жір, Іште жалын дерт болып, шы-а алмай жір.
- г) Алды еашан да ашые, мейірбан, Ўсіресе, еатарда-ы е!бек адамдарымен жіздескенде тіптен ысыластанып кететіндей.

Ўсерлі, сезімге Ўсер ететін (экспрессивті- эмоциональды) сЈздерді! еатарын табыңыздар.

1 –тапсырма

- а) Адамгершілік, кЈзді, Ўуестік, мезгілсіз;
- Ў) батырсымае, адамсып, сымпи, Ўсемпаз;
- б) бейімділік, септік, бмрыштама, Ўнші;
- в) еалалы, мшеыш, Јсімдік, бмрылыс;
- г) білімді, сапарнама, мшеыр, оймағтай;

2-тапсырма

- а) жормалдые, мойылды, себепкер, Јткір;

- Ў) биязылые, заман-ы, мінсіз, жылыдай;
- б) сүі-ақтау, ұйышыл, Ұзілкеш, ойыпаз;
- в) табысты, олеылые, тҰсілшіл, Ұдіскер;
- г) ыеылассыз, ыетиятты, арсыз, арманшыл.

Берілген сҰйлемдерден алмастыруды (метонимия) табыңыздар.

1- тапсырма

- а) КҰрнекті іс кҰмілмейді.
- Ў) Аппае, кен дала, ауыл кҰсіле ұйыетап жатыр.
- б) јайнарды! кҰзі – басында
- в) Кыран шыеса еия-а жібереді,
Оларда екі ерсын екі жаетап.
- г) Абылай бабаңызды! ел басааруда айнымас ае
жолын тілеймін!

2- тапсырма

- а) Мен кісі танысам, сен ілкен -алым боласы!
- Ў) Жассы – ісімен жаасы.
- б) «Амангелдіге» келісімен біл арман шыына
шыеты.
- в) -асырларды! арман- жырын уыстап,
Бастады а-а игілікті бір іс нае.
- г) Мал жияды мастанып, білдірмекке,
КҰзге шрсып, малменен кійдірмекке.

Мысалдардан публицистикалые стиль ыі-айында берілген сҰйлемді аныетаңыздар.

1- тапсырма

- а) јрыш еайна-ан сайын шыны-ады.
- Ў) јарт Каспий ауыр теіселіп, толаныны теізі
жа-асын ұрып жаты.
- б) Сен ма-ан діниеге жаіа -ана шыр етіп келген
сҰбисі!
- в) Белгіленген тҰртіппен жҰне кезек бойынша
тыр-ын
іімен самтамасыз етіледі.
- г) Адалдые ішін алысып, жігітке аеы тҰлетті.

2- тапсырма

- а) Еккен орар.
- Ў) Адасеанны! алды жҰн, арты соепае.
- б) ямір сҰні- бейбітшілік.
- в) Ардаеты алаш азаматтары!
- г) ёлые болса!, кішік бол.

Берілген с/здерді; сатарынан омофондарды табыңыздар.

1- тапсырма

- а) ае к/іл, сартаймае;
- Ұ) ала б/лт, б/лттану;
- б) сарала, сара ала;
- в) ае жайма, жаймалау;
- г) боз ала, ботала;

2- тапсырма

- а) сырттан, сырттай;
- Ұ) -р/лама, ер/лама;
- б) ембек, ербек;
- в) дуана, суала;
- г) жаршы, жыршы;

Пайдаланылған Ұдебиеттер:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. А., 1996
2. Ұмір Рағыш, Ұмірова Жанар Жай с/злем синтаксисі. А., 1998
3. Балағаев М. жазіргі сазе тілі.(синтаксис) А., 1992
4. Балағаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. жазе тілінің стилистикасы. А., 1997.
5. Болғанбайұлы Ұ., жалиұлы -. жазіргі сазе тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. А., 1997
6. Жапбаров А. жазе тілі стилистикасын осыту методикасының негіздері. А., 1991
7. Исаев С. жазіргі сазе тіліндегі негізгі грамматикалығе мұымдар. А., 1992
8. Серғанлиев М. Синтаксистік синонимдер. А., 1993
9. Сыздығаова Р. С/з сазы. А., 1995.
10. Хасанова С., -.Жексембаева. жазе тілінің стилистикасы.(жаттыулар жинағы). А., 1999.
11. Шалабаев Б. К/ркем проза тілі. А., 1994
12. Ыссаков А. жазіргі сазе тілі.(морфология). А., 1993

МАЗМӨНҮ

1. Кіріспе.....	3
I. 1.Стилистика пұніні зерттейтін объектісі.....	4
I. 2.Жалпы халыетые тіл жўне оны формалары.....	11
I. 3.Стильдерді топтастыру жўне оларды тірлері.....	17
I. 4.жазае тіліні лексикасы.....	34
II. СЈзді экспрессивтік жўне эмоциялые бояуы.....	41
II. 1.СЈз жўне оны ма-ынасы.....	47
II. 2.Фразеологизмдерді стилистикалые ызыметі.....	54
II. 3.Фразеологизмдерді единицаларды эмоционалды- экспрессивтік бояуы.....	60
II. 4.СЈйлеу тіліні фразеологиясы.....	63
II. 5.Фразеологизмдерді еолдануды стилистикалые тўсілдері.....	68
III. Грамматикалые стилистика.....	75
III. 1.Морфологиялые ырылысты негізгі стильдік белгілері.....	81
III. 2.Морфологиялые трл-аларды жеке стиль тірлеріне	

сатысы.....	87
III. 3.Есімдіктің еолданылуы.....	93
III. 4.Етістік түр-аларының еолданылуы.....	96
IV. Синтаксистің стилистикалығ еызметі.....	99
IV. 1.Синтаксистік еррылыс жўне стильдер жїйесі.....	101
IV. 2.Синтаксистік синонимдер.....	103
IV. 3.Экспресивтікті бїлдірудің синтаксистік тўсілдері.....	105
IV. 4.Хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сїйлемдер.....	107
IV. 5.Сїйлем мїшелері.....	110
IV. 6.Сїйлем мїшелерінің орын тўртібі.....	112
7.Студенттердің сабаған тыс уаытта жїнше стильдік талдау жїргїзуге кїркем шы-армадан алын-ан текстер.....	119
8.жазағ тілі стилистикасы бойынша тестілік тапсырмалар.....	115
9.Пайдаланыл-ан ўдебиеттер.....	122